

В. АНТОНОВИЧ

Коротка історія Козаччини

З ілюстраціями і картою України

Київ
Видавництво «Україна»
1991

ББК 63.3(2Ук)4
А72

Серія заснована у 1991 році

«Краткая история Козаччины» — оригинальное, самобытное произведение выдающегося украинского историка В. Б. Антоновича (1834—1908 гг.).

Книга создана на богатом фактическом материале, необычайно захватывающая. На ее страницах оживает седая древность — история славного козачества, Запорожской Сечи, которая была душой освободительной борьбы украинского народа в XVI—XVII столетиях.

Рассчитана на широкий круг читателей.

Друкується за виданням:

Антонович В. Коротка історія Козаччини: З примітками д-ра М. Кордуби. — Коломия, 1912.

А 0503020902 — 147
М201(04) — 91 БЗ — 18 — 2 — 91

ISBN 5-319-01016-8

© Видавництво «Україна»,
художнє оформлення, 1991

ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

Володимир Антонович народився 1834 року у селі Махнівці, на Київщині, у шляхетсько-польській сім'ї. Скінчивши одеську гімназію, поступив на медичний факультет київського університету, провчився цілий курс, потім перевівся на історично-філологічний відділ і вийшов із нього кандидатом історії 1860 р. Два-три роки вчив по середніх школах Києва; а 1863 р. бачимо його вже в канцелярії київського генерал-губернатора при «Временном комитете для разбора древних актов». За дисертацію «Останні часи козачтва на Правобережжі» одержує Антонович 1876 р. титул магістра руської історії, його призначають доцентом при київському університеті, а 1878 р. після захисту праці «Нарис історії великого князівства Литовського» він стає дійсним професором, яким лишається до 1890 р. Того ж року йде Антонович на пенсію і проживає у Києві до смерті, до 21 березня 1907 р.

З дитинства бачив Антонович таке: панів, до яких належала і його сім'я, говорять по-польськи і дивляться із погордою на мужиків, які говорять по-українськи і мовчки тягнуть на собі ярмо панщини. Такий стан видався йому аморальним. З роками стали дозрівати його думки, які виявилися вже за університетських часів у т.зв. «хлопоманським русі». Цей рух проявився серед гуртка польської молоді Правобережжя у 50-х роках XIX ст. симпатіями до неволі українського простолюду і охотою помагати йому в його нестатках та біді. До того руху пристав і Антонович. Щоб краще пізнати народ, він і Рильський наймали собі на вакації підводу і об'їздили

українські села. Так пізнали вони Київщину, Волинь, Поділля, частину Бессарабії, Катеринославщини, Харківщини та Херсонщини.

Під впливом тих поїздок симпатії до українського народу стали переджуватися у національну свідомість, яка ще білий зросла, коли деякі з хлопаманів, а між ними і Антонович, попали у київську українську студентську громаду з такими свідомими елементами, як Житецький, Драгоманов, Андрієвський і т. д. Громадяни займалися наукою, студіювали теперішнє і минуле життя України, але не відставали і від громадянської практичної роботи. Саме тоді по містах заводилися т. зв. недільні школи — і в тих школах учила університетська молодь українською мовою робітників та міщан. До тої праці приклав немало своїх рук і Антонович.

Тим часом його погляди і діяльність між українцями злякали польську шляхту Правобережжя. Посипалися лайки, закиди відступництва, зради — а далі й доноси на хлопаманів. У тих дописах говорилося, що Антонович із товаришами підбурює народ на шляхту, закликає до нової гайдамаччини. Починається тяганина по судах: зразу у шляхетському, а потім у державному. За Антоновичем спускається раз по раз валка жандармів: куди б він не рушив, уряд насилає на нього поліцію. Хоч суддоказує безневинність Антоновича, на нього спадає-таки надзир поліції... Щоб спекатися раз на все закидів «відступництва від своєї народності», Антонович оголошує у 1862 р. в українсько-російському місячнику, що виходив тоді у Петербурзі під редакцією Василя Білозерського при сильній співучасті Куліша — у «Основі», свою славну «Сповідь». Головні думки «Сповіді» такі. Поляки на Україні мають дві точки до виходу: полюбити народ, серед якого живуть, прийняти його інтересами, вернутися до народності, покинутої їхніми предками, і роботою на користь того народу направити те лихо, якого наробили тому народові їхні предки, або, коли у них на те не стане сил, переселитися у Польщу, на землю, заселену польським народом — інакше не позбудуться вони ніколи закиду, що вони колоністи, що живуть із праці чужих рук, які загороджують дорогу до розвитку народові, в хату якого вдерлися непрошені. Антонович рішився на перше, бо легше йому було зректися шляхетських звичок, серед яких зріс, ніж покинути народ, між яким виховався, біду якого пізнав, який полюбив більше за шляхетські звички.

Справившись зі шляхтою та своїм «відступництвом від Польщі», Антонович не зажив-таки спокою. Потім вибухло польське повстання

(1863 р.), а за ним настали для українства дуже прикрі часи, які тяжко відбулися і на Антоновичі. Уряд став допущуватися в українським русі сепаратизму, що нібито українці хотять відбитися від Росії. Паде «Основа», зачиняють недільні школи, спадають утиски на друковане українське слово. Не минуло підозріння сепаратизму і Антоновича — і до несправності з боку польської шляхти долучається переслідування російського уряду. Про громадську роботу не було що й думати, треба було вхопитися іншого засобу, щоб служити українській справі, треба було взятися за науку. І тепер розпочинається наукова робота Антоновича. Він видає 13 томів «Архива Юго-западной России», редагує збірники українських літописів; тоді ж появляються у «Архиві» його історичні праці, що відносяться до історії Правобережжя, які мають на основі зібраного рукописного матеріалу українсько-польські відносини у минулому. (Російсько-польських відносин у своїх працях Антонович не торкався ніколи). Ось найважливіші його праці:

1) Розсліди козаччини на основі актів 1500—1648 рр. (1862/3 р.); 2) Про походження шляхетських родів на Україні (1867 р.); 3) Останні часи козаччини на правому березі Дніпра (1868 р.); 4) Розвідки про міста на Україні (1869 р.); 5) Акти про економічні та правні відносини селян у XVIII в. (1870 р.); 6) Акти про унію і становище православної церкви з половини XVII в. (1871 р.); 7) Розсліди гайдамаччини (1876 р.) і т. д. Із інших праць, що не займають польсько-українських відносин, найважливіша: Огляд історії великого князівства Литовського; він доведений до смерті Ольгерда. Одночасно бере Антонович участь у різних наукових виданнях Києва і інших міст.

Це все історичні праці. Та майже одночасно, у 1870 р., починає він займатися і археологією; тоді-то у «товаристві Нестора-літописця» у Києві виступає він із рефератом про українські могили. Від того часу ні один археологічний з'їзд на Україні не обходиться без участі Антоновича. Він сам збирає великий археологічний матеріал, оголошує праці на основі зібраного матеріалу і тими працями здобуває для української археологічної науки визначне місце.

Але й етнографія займала немало нашого вченого. Його праця «Історичні пісні українського народу», зроблена у купі з М. Драгомановим і видана у Києві у 1874 і 1875 рр., — це такий важливий твір, що без нього не може обійтися ніхто, хто тільки займається українською словесністю. Важлива й його розвідка про «Чари на Україні»; у ній знайомить нас автор

із ставленням українського суспільства до забобонів (вийшло у Львові в перекладі у «Видавничій Спілці»).

Із історично-літературних розвідок згадаємо про «Поєми Шевченка історичного змісту» (переклад у «Правді» 1889 р.). У тій розвідці доказує Антонович, що у Шевченка був добрий історичний шух, що події і особи, виведені у Шевченкових історичних поемах, не раз історично невірні, але основа, на якій відбуваються ті події, на якій виступають ті особи, історична, вірна. Розповідь про «Польсько-українські відносини XVII в.» торкається Сенкевичевої т.зв. «Трилогії», а власне його повісті «Ogniem i mieczem». Антонович доказує, що повісті Сенкевича не відповідають історичній правді, що автор тенденційно малює польську шляхту непереможною, а для козаків не шкодує темних красок (Переклад у «Видавничій Спілці» у Львові).

Всі свої праці — крім маленького вірша «Над Сулою» (Л. Вісник 1899 р. I кн.), деяких листів та Автобіографії (ЛН. Вісник 1908 р.) — писав Антонович по-російськи. Інакше воно й не могло бути. Час, коли виступив Антонович, записаний в історії нашого національного розвитку соромними указами 1863 та 1876 рр.; тоді белетристиці не можна було з'явитися в українській одежі, а не те що науці. Але Антонович усе виступав у обороні української мови. Коли в 1899 р. з приводу археологічного з'їзду в Києві було заборонено галицьким українцям читати реферати українською мовою, а після з'їзду професор Флорінський накинувся у пресі на сучасну українську літературну мову, Антонович відповів йому гарною статтею у «Київській Старині» і розбив усі аргументи Флорінського про штучність українського літературного руху. Тільки його погляди, що, мовляв, для Галичини треба розвивати наукову українську мову, а в Росії українці можуть вдовольнитися російською, — ті його погляди вже у ті часи були анахронізмом. Коли у Росії повіяло вільнішим духом, коли заговорено про скасування соромного указу 1876 р., комітет міністрів звернувся до університетів на Україні, щоб і вони висловили свій погляд на обмежені права для українського писемного слова. Тоді історично-філологічний факультет київського університету доручив старенькому вже Антоновичеві

¹ Такий, трохи песнімістичний, погляд на будучність українського слова в Росії пробивається у кінцевім слові «Викладів», де автор порівнює становище нашого народу з ірландцями. Такий погляд міг породити тільки тяжкий гніт російського уряду. — *Мирон Кордуба (далі — М.К.)*.

написати про це записку. У записці (появилася друком у київських Записках 1908 р. кн. III.) доказує Антонович, як самовільно поводитися цензура, не допускаючи до друку творів за те тільки, що їх мова була українська, а не за зміст, і домагається скасування всіх обмежень для українського слова.

Українським життям галичан займався Антонович багато. Він був великим прихильником згоди із поляками в Галичині. Щодо політичного світогляду, то він сформував його собі під впливом думок Кирило-Мефодіївських товариств.

Свідомий і щирий українець, Антонович не був ворогом поляків — він був тільки великим ворогом історичної Польщі, був ворогом панування поляків над українським народом.

А який був Антонович як громадянин, про це можна собі докладно створити образ зі слів його учня Василя Доманицького: «Ніяка справа не минала без того, щоб у ній Антонович не брав участі, не дав допомоги чи поради — і завжди з надзвичайною скромністю, ніколи не висовуючи своєї особи наперед. Коли треба було зібратися гурткові людей, чи то, щоб у невеличкому товаристві одсвяткувати роковини смерті Шевченка, чи так зійтися в «клуб», послухати якогось реферата, поспівати та послухати музики, і коли не доведеться уладити вечірку десь у іншому місці, то зараз до В. Антоновича, і він не тільки не зрікається бувало перетерпіти увесь той клопіт у своїй хаті, але ще й бере живу участь у «клубові»... Попросить знов гурток якийсь, щоб прочитати для нього лекцію чи з етнографії, чи археології, і Антонович завжди охоче згодиться на те, а часом то читає цілу серію лекцій з якої-небудь галузі знання, незважаючи на неприємності для себе з боку поліції, яка всякі більші збори, звичайно, переслідувала і часом до протоколу винуватців заводиала... Як людина досвідчена і з ясным розумом, Антонович був тим осередком, до якого горнулися всі верстви українського громадянства, і старші й молодші покоління, і для всіх він був найкращим і щирим радником, добрим товаришем, поважаним та любим учителем».

Яким любим учителем був для своїх студентів професор Антонович, про те знов свідчать усі дуже гарні та теплі відзиви колишніх його учнів про нього з нагоди сорокап'ятилітнього ювілею його наукової діяльності (1906 р.) і ті щирі слова, що їх можна було читати по його смерті на сторінках «Ради» й інших українських часописів російської України про те, як професор

Володимир Антонович підготував цілий ряд українських істориків, які працювали під його оком. Він ніколи не в'язав нікого своїми поглядами, але вмів знав, як звернути увагу своїх слухачів на ту частину нашої історії, що потребувала докладнішого опрацювання. Тому-то й студенти Антоновича своїми історичними працями (професор Грушевський, Голубовський, Липницький, Багалій та інші) заповняли передусім ті прогалини в нашій історії, яких Антонович сам не встиг заповнити, а які треба було заповнити. І в тім немала заслуга професора Антоновича.

Загалом із ім'ям Антоновича зв'язаний наш національний рух 60-х і 70-х років XIX ст. на російській Україні.

Василь Сімович¹

1

Василь Сімович — редактор попереднього видання. — Ред.

ВСТУПНЕ СЛОВО АВТОРА

Для своїх викладів із історії України ми беремо період козаччини. Беремо його тому, що в ньому найвиразніше і найяскравіше за все виразилася та провідна ідея, що виявила собою жадання народу.

Дійсно, коли почнемо придивлятися до історії різних народів, то й побачимо, що кожний народ у своєму політичному житті має властиву йому провідну ідею, а вона залежить частково від антропологічних расових причин, а частково від різних умов та впливу територіальних обставин, від історичного життя, від культурного розвитку і т.ін. Який розмір значення і ваги має кожна причина, я не беруся тут рішати.

Провідна ідея нації може найширше і найкраще виявитися під час самостійного життя нації. Коли щільніше придивимося до тих двох народів, що найближче сусідують із нашим народом, то і в політичному їх житті, і в суспільному устрої ми виразно бачитимемо провідну ідею кожного з них.

У великоруської нації бачимо, що її провідну ідею становить принцип авторитету державної влади, яку народ настільки шанував, що завжди зрікався на користь її всіх особистих вольностей. Така ідея відповідає груповим інстинктам народу, бо вона вимагає однієї голови, яка, нікого не питаючись, ні на кого не зважаючи, керує самодержавно всім суспільством. Тому-то без помилки можна сказати, що у великоруського народу провідною ідеєю завжди був абсолютизм; за допомогою останнього цей народ і спромігся zorganizувати міцну державу та підкорити інші нації, панів і такі, що мали зовсім інші провідні ідеї.

Друга нація, польська, пішла іншим шляхом. Вона відділила із себе привілейований стан і дала йому змогу все громадське добро забрати собі на потребу та й повернути на власну користь. Тут провідною ідеєю бачимо вже принцип аристократизму. Однак Польща не обернулася на таку

олігархію, яку бачимо, наприклад, у Венеціанській республіці у середніх віках, а є вона зразком демократичної аристократії, хоч на перший погляд це здається і дивним.

Українському народові, що сидів посередині між польським та великоруським, прийшовся до типу третій принцип: принцип вічевий, принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства. Українському народові ніколи не довелося цілком і повністю виявити свою провідну ідею; йому доводилося лише інстинктивно простувати до неї: у давнину, за княжих часів-вічевим, громадським та виборно-церковним устроєм, пізніше судовим устроєм у так званих копних судах; нарешті ж, ця провідна ідея вельми рельєфно визначилася в козащині, а ще виразніше з погляду запровадження і втілення її в життя — у Запорозькій Січі.

Неоднаково легко кожну провідну ідею провести в життя: одну легше, другу тяжче; трудніше за все ту, що стоїть найближче до вселюдського ідеалу. Найлегше провести в життя ідею авторитету влади, коли народ зрікається особистої волі і віддає себе на волю того, хто зумів у свої руки забрати більшу силу. Трудніше втілити в життя ідею аристократизму, і тут державний устрій знімає із народу обов'язок керувати власним життям і призвичаює суспільність коритися тим, що так чи інакше вибиваються вгору понад народною масою. Цей устрій півечить в народі почуття власних прав, найбільш сприяє запровадженню аристократичного стану; і от привілейована частина нехтує права другої частини суспільства і тоді неминує вже повинна виникнути боротьба між станами суспільства; така боротьба часом доводить навіть до зруйнування держави. Історія Польщі дає нам яскравий зразок такої колізії.

Зовсім трудніше віпровадити в життя демократичний принцип. На те, щоб принцип демократизму набрався переважної сили і значення, треба, щоб громадська маса досягла високого ступеня культурного розвитку та щиро переконатася у правдивості ідеї: треба ще й з-поміж усіх громадських станів великих особистих жертв на користь ідеї. При низькому ступені культури, коли над громадськими інтересами панує переважно особиста вигода окремих людей та станів, так тоді демократія не має способу розвитку та взяти гору. Доказ на це подає нам найяскравіший момент в історії козащини — Хмельниччина, коли історичні обставини сприяли найліпше, однак втілити в життя провідну ідею українського народу не довелося, бо на те не вистачило культурного розвитку, переконань та витривалості.

Нестача цивілізації визначається тут у двох напрямках: у першому бачимо, що особистий егоїзм бере перевагу над громадською справою — егоїзм той виявився намаганням старшини зробитися шляхтою, силкуванням урядників захопити чужі землі, повернути козаків на посполитих та обернути в кріпаків. Кожен запобігав собі протекції у центральній владі, не перебираючи у способах; наприклад, без сорому вдаються до доносів, поклепу, брехень і т.ін. і тим загальна справа занепащується.

А, з другого боку, нестача цивілізації не давала конкретними виразами висловити народні бажання. Бачимо, що тогочасна суспільність не вміє сформулювати своєї народної права звичаїв, до якого козацтво вдавалося в потреби, тим-то суспільство і мусило звертатися знову до правового чужого і ворожого кодексу, до статуту Литовського, що затверджував становий, шляхетський лад, який, власне, і викликав боротьбу. Отже, і бачимо, що велика внутрішня дисципліна потрібна для того, щоб демократичний принцип довести до діла.

Трагічна розв'язка історії України викликана тим, що український народ ніколи не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцної власної дисципліни; бо ті, що ставали на чолі його та бралися піклуватися народною долею, мали у собі вельми недостатній запас культури.

Ми збочили на теоретично-філософське поле тому, що історію України будемо виплати з цього погляду.

ПРО КОЗАЦЬКІ ЧАСИ
НА ВКРАЇНІ

ПЕРША ГЛАВА

Спроби вчених вияснити родовід козаччини. — Козаки — стац місцевий. — Т. зв. служба за часів великого князя Литовського. Перші історичні звістки про козаків. — Перші козацькі ватажки

Щоб зрозуміти початок козаччини, треба зробити огляд попередньої історії краю, коли виникла козаччина, а то інакше важко тямити, звідкіля і яким чином з'явилися козаки.

В історії України маємо довгий час — цілих дві сотні років — такий, задля якого зовсім бракує джерел. Тим-то, щоб з'ясувати родовід козаччини, вчені встановили різні гіпотези, серед яких дуже трудно розібратися. Коло цього ми не будемо спинятись, а лише звернемо увагу на декотрі гіпотези, якими користувалися історики для того, щоб вияснити родовід козацького стану.

В XVII в. і наші і чужі письменники, трактуючи цю справу, йшли більш за все стежкою філології (тоді була така мода в науці). Візьмуть було ймення козацького стану і прирівнюють до того чи до іншого ймення якого-небудь народу. Такий спосіб вельми легкий, хоч одне слово само по собі нічого не означає і не може служити доказом родоводу. Чи не було б дуже чудним, коли б ми, наприклад, заходилися наближувати народ Галичини до іспанців тільки через те, що в Іспанії є провінція Галіція, або почали б доводити однаковість німецького народу з алеманами тільки через те,

що французи називають німців алеманами? Письменники, що вживали таких заходів, дуже примітивно виясняли родовід козаків. До таких письменників перш за все належать два поляки XVII в.: Пясецький і Коховський, сучасники Богдана Хмельницького. Вони прирівнюють слово козак до слова коза; із останнього, на їх думку, вийшла назва козаків, бо козаки, мовляв, на своїх конях були такі прудкі, як ті кози.

Більшого клопоту наробили ті історики, що назву козак наближували до назви таких народів, про яких нічого певного не знаємо. Так от, письменники XVIII в. Грабянка, а за ним і Рігельман назву козак виводили від хозар, що переселилися на Україну під час нападу монголів. Але ж про козаків маємо звістки тільки з XVI в., а де ж вони були від XI до XVI?

Ян Потоцький заходжувався довести, що козаки — це нащадки тих кочовців, яких Мстислав Володимиренко в XI в. переселив на Чернігівщину. За Потоцьким пішов і російський історик Татищев. З того, що великороси за часів, наприклад, Петра I називали козаків черкасами, він придумав таку гіпотезу. В Єгипті, каже він, було місто Черказ; людність його перебралася на Кавказ і стала тут називатися косогами; татари примусили її перебратися на придніпрянські землі, де вона і стає відомою під назвою козаків.

Як більш за всіх ексцентричну треба згадати гіпотезу козацького письменника кінця XVIII в. Петра Симоновського. У одного з римських географів він знайшов на Кавказі край Гірканію і каже, що слово це походить з латинського «hircus» — козел (цап). Таким чином, на його думку, Гірканія — це Козланія, а козаки — це гірканці, що перебралися з Кавказу на Україну.

Польський історик Духінський і пост Падура вигадали навіть цілий народ, що завоював цілу Україну і потім став відомим під назвою козаків.

За цією групою письменників іде друга, що початку козащини шукає в колонізації південної України, наприк-

лад історики: польський Кромер і російський Щекатов. Вони заходилися початок козащини прив'язати до половців, але довести цього нічим не можна, вже й через те, що про половців після XIII в. жодних згадок не маємо, так само не маємо згадок про козаків до XVI віку.

Відомий французький письменник Вольтер, пишучи «Histoire de Charle XII» та історію Петра I, мусив згадати про козаків і попав на домисел, що козаки — це частина тих татар, які привподобилися до місцевого елемента і дали зав'язку окремому станові суспільності.

Інші письменники підійшли трохи більше до правди. Вони кажуть, що за часу удільно-вічевого періоду по берегах Росії — на Київщині, а також на Чернігівщині, частково на Волині — сиділи різні тюркські орди, відомі нам із літописів під загальною назвою чорних клобуків. Зазнаючи нападів від інших кочівних народів у XII в., вони поєдналися із князями, добули від них землі і оселилися там стерегти кордони. З часом чорні клобуки привподобилися до місцевого народу і увійшли в склад його. Із цього певним призначи треба тільки те, що чорні клобуки лишили свій антропологічний слід, перемінивши дещо в фізичних і моральних рисах тубільців. Та знов-таки ці історики не звернули уваги на те, що з половини XIII в. немає вже згадок про чорних клобуків, а до XVI в. немає згадок про козаків. А що діялося за той проміжний час, ми не відаємо. Цієї гіпотези держалися Карамзін, Соловйов, Міллер, Самчевський і Броневський.

Поруч із цими двома групами письменників-філологів, чи краще сказати псевдофілологів, були ще інші письменники, які дивилися на справу тверезіше і висловили думки, ближчі до правди: що козаки — це місцевий стан, а виник він із народу.

У гурті цих письменників за давніх часів першим був Мартин Бельський, польський хроніст, дуже добре ознайомлений з історією України. Через те що дядько його був першим старшим у козацькому війську на початку XVI в., Бельський у своїй хроніці запевняє, що козаки — тубільний

стан і виділився він з народу силою деяких умов. Таку ж думку висловив і український хроніст XVIII в. Самійло Величко. Тієї ж думки був і чужоземець, французький інженер Боплян (XVII в.), що років з двадцять перебував на Україні. Він вважав козаків за вільний, лицарський стан.

Із такою думкою трудно не згодитися. Треба лише вяснити, яким чином це сталося. У кого симпатії, у кого антипатії до козаччини причинялися до того, що висловлено різні думки про цю справу. Наприклад, під час найбільшого шовінізму серед польської суспільності — в 50—60 рр. XIX в. — польські письменники оповідали, що козаки були злочинці, засуджені у Польщі, звідкіля вони тікали від кари на Україну і тут склали вільний козацький стан. Дивні думки мусив мати такий письменник про моральність. Речі Посполитої, відаючи, яке численне було козацтво за часу Богдана Хмельницького.

Костомаров був тієї думки, що козаки — це не хто більш, як тільки міщани із українських міст, от як із Черкасів, з Канева та інших, що ходили на промисли у степи, де їм доводилося боронитися від нападів татар, і таким чином із-за оборони і склався козацький стан. Ця думка, хоч і дуже близька до правди, однак не зовсім докладна. В історичних пам'ятках ми зустрічаємо одночасно назви і козаків і міщан, а тим часом люди обох цих станів ходили в степи на промисли.

Сучасні письменники інакше знову з'ясовують походження козаччини. Російські письменники Карпов і Туманов зв'язують козаків із княжою дружиною. Але ж ми знаємо, що дружина була княжим військом, а козаки — місцевий стан без усякої ініціативи державної влади. Окрім того, між козаччиною і дружиною значна прогалина — двісті років.

Дашкевич початок козаччини зв'язує з історією Болоховської землі. Але ж бо тут різниця у територіях. Болоховська земля займала середню і південну частину сучасної Волинської губернії, а козацтво — придніпрянські землі.

Голубовський силкується зв'язати козаччину з бродниками, що за княжих часів займали степові землі. Але тут знов великою перепорою стає територія і час: бо бродники займали територію по басейнах рік Дону і Донця.

Ясніше за всіх і цілком реально глянув на цю справу Михайло Максимович. Він не тільки дивиться на козаччину як на місцевий стан, але й доводить, яким чином вона виникла. І з часом чим більш знаходимо нових документів, тим більш стає ясною Максимовичева теорія. За Максимовичем пішли і інші історики. За таку ж саму думку стоїть і професор Грушевський. Вяснити це нетрудно, треба тільки розглянути той лад, який панував у Литовському князівстві перед тим, як виникла козаччина.

Відома річ, що уряд в князівстві Литовському всі землі вважав за державну власність. Землі були поділені на ділянки, що називалися службами. Відомий і обшир таких служб: на сучасну міру 200 десятин. Такі служби уряд роздавав тим, хто хотів їх брати, із обов'язком: доставляти за службу одного озброєного чоловіка до війська великого князя.

Хто, взявши службу, не справляв цього обов'язку, у того службу відбирали, і вона переходила до когось іншого. Одному можна було брати кілька таких служб, аби тільки доставив із кожної одного чоловіка до війська.

Уся територія великого князівства була поділена на землі та повіти. В кожному повіті був замок (місто чи город), де жив повітовий староста чи воєвода, що був головою адміністрації, суддею і військовим начальником того краю. По лісових місцевостях (на Поліссі) старости легко знаходили охочих людей, що брали служби з поданими угорі обов'язками, але на степових землях не так було. Причину того ми легко зрозуміємо, пригадавши собі систему, якою провадилася тоді сільська господарка. Того часу сільська господарка зовсім не мала того характеру, що нині. Найбільш корисними в господарстві були того часу: бджільництво, лови звірів (боброві гони), рибальство (затоки), дегтярство і т. ін. Хліборобство стояло тоді геть на

другому ступені; бо зерно тоді не вважали за річ торговельну чи крамарську. Хліб сіяли тоді сдине задля власної потреби. Таким чином, по таких місцевостях, де було багато лісів та води, люди охоче брали служби, а по степових країнах було навпаки: охочих до служб було обмаль, тим більше що ті країни не були забезпечені від нападів татар.

До того ж під кінець XV в. кримський хан Менглі Гірей робив страшні напади на південну Україну. Більшу частину її людності він полонив, степи випалив, а решта людності повтікала на північ — на Полісся та на Волинь. От через те великий обшир землі лишився пустою; тому в степових повітах (Київському на півдні, у Переяславському, Каневському, Черкаському, Брацлавському і Вінницькому) ніхто не хотів служб брати. Із цілого Черкаського повіту тільки два чоловіки взяли служби. А тим часом старости повинні були обороняти країну від ворогів.

На те приміровано інші способи. Служби почали старости роздавати громадам, а не одиницям із привілейованого стану. Розуміється, громада за кожну службу повинна була справляти призначений відбукток: доставляти до війська озброєного чоловіка. Для селян було це дуже корисно через те, що до їх внутрішніх справ адміністрація не втручалася. Таким чином, виник громадсько-вічевий устрій.

Це, здається, і є те зерно, що стало початком козаччини. Перші згадки про козаків зустрічаємо під кінець XV в.: вперше в 1489 році¹. Того ж року був похід проти татар, і в польського історика Бельського є звістка, що провідниками його були козаки. Другим разом про козаків на галицькому Поділлі маємо звістку 1491 р. Крім Бельський оповідають, що того року на галицькому Поділлі скоївся виступ селян проти шляхти, що забрала у свої руки всі землі. На чолі повстанців стояв козацький отаман на прізвище Муха. Перший документ, де згадано про козаків,

¹ У першому виданні зазначений 1481 р.; це, очевидно, помилка. — М.К.

належить до 1499 р. То привілей великого князя Олександра місту Києву. Грамотою тією визначено, яке місто мають міщани брати з козаків за рибальський промисел.

З початку XVI в. козаки займають уже визначну територію. Зустрічаємо їх по староствах: Київському, Каневському, Черкаському, Переяславському, Білоцерківському, Вінницькому, Хмельницькому та ін. Незабаром розрослася козащина і змінилася настільки, що козаки не тільки вже обороняють край, але за татарські напади відплачують такими самим нападами. В 20 р. XVI в. козаки роблять уже напади на Крим, на Очаків, на Аккерман і на Буджацьку орду (Бессарабія). Пізніше літописи декого з козацьких ватажків непевно згадують як гетьманів; але то були звичайні старости. Між ними відомі: староста вінницький і брацлавський князь Константин Ів. Острозький, староста хмельницький Предслав Лянскоронський і староста черкаський і каневський Остап Дашкевич. Останній боронив край від великого нападу кримських татар і не тільки оборонив Черкаси, але розбив і прогнав татар. Тоді-то про козаків скрізь почали говорити. Користуючись тим, Остап Дашкевич подався до великого князя Литовського, щоб надати козакам самостійну організацію. Але поради його не послушалися, може, через необачність того часу.

¹ Згадку Бельського годі вважати найстарішою вісткою про козаків, бо Бельський писав свою історію значно пізніше і ужив у своїй творі, мабуть, цілком довільно імена козаків на означення воєнних людей. Так само повстання Мухи не має з українським козацтвом нічого спільного. Як першу сучасну, досім автентичну згадку про козаків наводить професор Грушевський (Історія України-Русі XII ст. 82(3)), лист литовського великого князя Олександра до хана Менглі Гірея з 1492 р. У ньому великий князь обіцяє розслідувати справу нападу на татарських кунців, зробити трус між козаками та покарати винуватців. Але з цього листа виходить, що назва «козак» стосовно до українських воєнних людей була вже тоді загальновідома і не потребувала ніякого іншого пояснення. — М.К.

ДРУГА ГЛАВА

Початок Запорозької Січі. — Становище вільних хліборобів за великого князівства Литовського. — Становище козаків по Люблінській унії. — Т.зв. Баторієва реформа. Зростання Запорозької Січі. — Перші козацькі реакції: повстання Косинського і бунт Наливайка. — Церковна унія (1569—1596 рр.)

Із попередньої глави ми знаємо вже, з яких причин на кінець XV в. козаччина з'явилася і яку роль відіграли у цьому литовські старости. Ми бачимо, що з XVI в. козаччина швидко зростає і дає старостам спроможність не тільки обороняти край, але, гуртуючи численні сили, переходити вже і на напади. Одним із здобутків таких нападничих рухів було заснування в половині XVI в. Запорозької Січі.

Коли число козаків розрослося, вони почали обороняти вже не тільки свої оселі, але й уходи, куди вони ходили на промисли. Під назвою «уходи» розуміють ті землі, що були приписані до Каневського, Черкаського та інших староств. До Канева, наприклад, були приписані ті землі, що займали полудневу частину Київщини, до Черкас — мало не вся Полтавщина, Херсонщина, Катеринославщина. Найбільші обшари землі належали до Остра, Любеча, Києва і Черкас. Ціну цих уходів становив не ґрунт, а ті багатства, які там експлуатувались, цебто: риба, звірі і т.ін. Все ж уходникам було небезпечно в цих незаселених пустих землях: татарам завжди можна було їх непокоїти. Вони нападали на них,

ловили, забирали в полон, відбирали поживу. З другого боку, уходники повинні були, повернувшись додому, дати десятину заробітку старостам. Через те самі старости дбали про оборону уходів. Так, один енергійний староста Каневський і Черкаський (в половині XVI в.) князь Дмитро Вишневецький задумав протягти козацький кордон, щоб оборонити ті землі, куди уходники ходили на промисли. Він організував контингент козаків, які по черзі ходили на низ Дніпра і там вартували уходи від нападів татар. Ці козаки на зиму вертались додому, а навесні виходила знов нова вже черга. Ще за часів Дмитра Вишневецького козаки збудували собі там фортецю, але де саме вона була, тепер не можна сказати. Одні кажуть, що вона була на острові Хортиця, другі — на Томаківському острові. Одно тільки певно, що вона була на низинах Дніпра. Це й був перший початок Запорожжя, яке поступово змінилося в самостійну громаду. Мабуть, якби той побут, в якому перебувало литовське князівство, поступово та спокійно розвивався, козаччина теж розвивалася б: виселенців прибувало б, козаччина збільшувалася б переселенцями з Московщини й інших земель, і Україна зробилася б селянською, самостійною збройною державою під авторитетом великих литовських князів. Але ж історичні відносини у Литві в другій половині XVI в. змінилися, і козацтво зразу зайняло роль опозиції. Та велика переміна, яка вплинула на устрій козаччини, — це Люблінська унія (1569 р.).

Головна риса цієї опозиції виходила з того, що весь устрій життя, який складався на предковічних зав'язях, нараз перервався і замінився життєвою зав'яззю польського народу. Польське право за Люблінською унією введено у всьому великому Литовському князівстві і в руських землях, і для всіх зробилося воно обов'язковим.

Це право найбільше відбилося на стані селян. Треба зауважити, що у великому князівстві Литовському селян-кріпаків не було. Згадуються, правда, в історичних джерелах, та й то дуже рідко холопи. Чи були це бранці, чий холопство передавало свою недолю в спадщину й дітям, цього ми не відаємо, але, мабуть, не передавало, бо цілих холопських осель не було. Мало не дев'ять десятих селян при

Литовському устрої були зовсім вільні. Правда, вони були більше безземельні, держали землі як орендарі. Вони мали право після контракту сісти на землю. Виживши строк, необхідний по контракту, вони мали право вийти на інші землі. Багато із таких селян добилося кращих умов. Дехто, наприклад, мав право передавати свою землю нащадкам і платив тільки дань, часто навіть продуктами як податок до скарбу. Але задля скарбу такий лад був незручний, бо платня не переходила ретельно. Через те скарб почав невеличкі ниви гуртувати і роздавати селянам за військову службу. Лишаючи інші категорії, у всякому разі більшість селян після литовського права були вільними людьми.

Коли ж заведено польське право, свободу селян скасовано. Польське право щодо селян було жорстоке. В Польщі по праву тоді вже панувало кріпацтво, і після Люблінського договору земляни скрізь по Литві і по Україні одержали право володіти селянами як кріпаками.

Переїдемо тепер до козаків, щоб побачити, як на них вплинула Люблінська унія.

Польське право не знало такого стану селян, як козаки, що мали обов'язкову військову службу, і уряд не тямив тепер, куди козаків приписати. Польське право знало тільки шляхтичів, міщан та селян-кріпаків. Права всіх цих станів були визначені. Між ними козаки були аномалією. До того ж старі литовські старости, що помагали організації козаччини, позбулися тепер атрибутів свого уряду: вони зійшли після Унії на стан президентів кримінальних судів. Увесь розпорядок краю перейшов до рук колегіальних зборів, так званих провінціальних сеймів. Тоді стало відомо, що над козаками немає жодного начальства. Через те один із польських королів Степан Баторій придумав середню міру, щоб як-небудь уладнати це діло. Він ужив правничої функції. За польським королем не було права видавати закони: таке право було тільки за сеймом. Тим часом треба було уладнати так, щоб надати козакам права. У короля було право наймати для себе на військову службу чужинців. Цього права він і вжив для козаків, хоч вони й були місцевим станом. З такого приводу він уладнав їх

права, призначив козакам платню, яку вони одержували або грошима, або натурою — сукном. Цю платню давали їм дуже неправильно, аби тільки визначити їх державну позицію. Після наказу Степана Баторія козаки становили регулярні полки. Прирадили, що таких полків буде шість, по тисячі чоловік в кожному.

Чи справді ця кількість відповідала реальному числу (тобто шість тисяч) в ті часи, як формувалося військо, ми не маємо з чого взнати; але можна гадати, що в дійсності їх було більше, через те що вони були з родинами, і в кожного козака, крім того, було ще два помічники.

Для уряду над козаками Степан Баторій установив, що козаки вибиратимуть собі начальника, якого польський уряд називав старшим запорозького війська; самі ж козаки звичайно звали цих старших гетьманами. До нас дійшли імена таких старших: Бадонський, Оришевський, про якого була вже згадка.

Названої Баторієвої реформи² не тільки ніколи сейм не затвердив, але ніколи навіть король і не відважився подава-

¹ Число 6000 цілком легендарне і невірне. Після найновіших дослідів число козаків, прийнятих тоді на королівську службу, становило всього-на-всього 500. — М.К.

² Справа Баторієвої реформи представляється тепер зовсім не так. Передусім ця реформа не була нічим незвичайним, епохальним; це була одна із багатьох спроб польського правління налагодити козацьку справу. Метою тих спроб, особливо від другої половини XVI в., було здержати козаків від нападів на татарські і турецькі області та зв'язати їх сильніше із польською державою. Згадаємо, що вже в 1541 р. великий князь Литовський вислав свого дворянина, щоб єдинати козаків у реєстр для контролю і доручити старостам підлинувати їх. Зараз же по Люблінській унії, в 1570 р., доручив король Жигмонт Август коронному гетьманові Язловецькому вибрати з-поміж козаків певне число на державну службу і уладити їхню організацію. Язловецький зробив це, а крім цього підлучив козаків з-під присуду звичайних урядів, взяв їх під свою безпосередню владу та поставив над ними старшого. Яна Бадонського. Баторій повторив лише заходи Жигмонта Августа і Язловецького, а його так звані «реформи» не давала козакам майже нічого нового. В деяких точках була воля для козаків навіть менш корисна, ніж давніша. Замість безпосередньої залежності від коронного гетьмана віддавала козаків під руку церковського старости, що, живучи на місці, міг далеко більше дати їм узакни; відтак обмежувала вилучене з-під юрисдикції урядників на самих лише реєстрових козаків. Згадати ще треба, що йага Баторієвої і попередніх реформ була зовсім не там, де її допущувалася досі історична традиція (тобто в галузі воєнної організації козацтва), а лише у суспільній сфері, створюючи серед українського населення окрему правну привілейовану суспільну козацьку верству. — М.К.

ти її до сейму. У всякому разі вона лишилася неясною, не затвердженою сеймом, а це мусило викликати всякі непорозуміння і пертурбації в краї. Може б, не так скоро до них дійшло, коли б реальний стан краю не викликав козаків на боротьбу.

Ми казали тільки про побут селян. Коли після Люблінської унії заводи́ли кріпацтво, треба було установити якийсь перехідний час. Для того придумано таку тактику. Встановлено десять літ на перехід із старого права на нове. Колишні земляни зробились тепер шляхтою, дідичами, колишні селяни стали тепер кріпаками. Дідичі тямали, яку можна мати користь із селян, вони не пускали селян від себе і затрудняли їх економічно. Укладаючи контакт, крім ренти за землю, вони ставили в обов'язок платити вихід. Сума виходу з часом стала все збільшуватись. Хто із селян більш десятих років просидів на землі, той робився кріпаком. Селяни, не спроможні платити виходу, стали тікати саме туди, де шляхти ще не було: на південну Україну.

Таким чином, на Україні з'явився величезний гурт селян із півночі і з заходу: з Білої Русі і з північно-західної України. Наскільки приплив цей був значний, це відомо із статистики. Між тим як Степан Баторій нарахував шість тисяч реєстрових козаків (коли на кожного козака було по два помічники, а на кожну сім'ю треба рахувати п'ять душ, так при Баторієві було не більш як 70—80 тисяч чоловік), а через 60 літ перепис нараховує більш як півмільйона. Цей приріст народу склався не від намноження, а від еміграції — більшої відповідно до території, ніж до Америки за всі часи еміграції туди. Факт такої еміграції зовсім зрозумілий: панів на південній Україні не було; оселяючись там, завжди мали надію стати вільними. З другого боку, вони застали там старокозацькі села. Козаки ці не відпихали від себе захожих, а приймали до своїх сотень і заступались за їхні права. Тут виявився їх старий інстинкт рівноправності, хоч потім козаки і не раді були, бо їм доводилося розплачуватися за те.

Крім селянського елемента до руху приєднався ще й другий — це елемент несталий, неспокійний, досить численний — елемент слуг. Звідки ж узялися вони? Перед Люблінською унією, коли пронеслася чутка, що король уступить землю тим землянам, які реально будуть володіти нею, знайшлися, особливо на Волині, великі магнати, що скористувалися тим заздалегідь. Найшлися такі, що були нащадками старих удільних литовських князів, що були посередниками між великим князем і землянами. Почувши, що після Унії земля дістанеться тому, хто буде реально володіти нею, вони відмовили своїм васалам і перестали роздавати свої землі на лени. Таким чином, коли Люблінську унію було прийнято, вийшло, що більшість земель зосталася зовсім без землі: земля вся згрупувалася у руках небагатьох людей. Князь Константин Острозький, наприклад, прогнав усіх земель із своїх земель і таким чином після Унії мав у своїх руках третю частину сучасної Волинської губернії.

Втративши землю, ленникам зосталося тільки йти на службу до багатих панів. Так утворилася верства бездомної шляхти. Магнати трохи для пихи, а, по-друге, щоб мати більше голосів на сеймі (всі шляхтичі були рівноправні і мали голос на сеймі), дуже охоче приймали їх до себе на службу, не за землю вже, а за платню. Дуже багаті пани держали при собі по тисячу й більше таких шляхтичів і через них керували всіма справами на сеймах. Так, у князя Константина Острозького було завжди від трьох до чотирьох тисяч таких шляхтичів на службі.

Властиво, це був стан паразитів. Вони жили без усякого діла і становили тільки почесну варту свого магната. Коли пан хотів зменшити свої видатки, проганяв їх, і тоді вони лишалися без усяких засобів для життя. Не дивно, що в кінці XVI в. організуються цілі ватаги розбишак із таких слуг, які жили у панів і яких або вигнано за крадіжку, або які самі повтікали, обікравши своїх панів. Коли уряд заходився спиняти їх, вони кинулися на Україну через те, що там була свобода, не було уряду. Це був деморалізований еле-

мент і через те небажаний, але їх прийняли козаки, і вони прискорили вибух козацького повстання.

Був ще стан людей, який збільшував число козаків, — стан так званих бояр, маленьких володарів землі, що жили біля замків. Вони несли гарнізонну службу, а за те й володіли маленькими шматочками землі. Дехто з цих бояр ще за часів Ягайловича Жигмонта Августа цілими селами одержував дипломи на шляхетство (наприклад, в околицях Овруча, Бара і Любеча). Але ж далеко не всім так траплялося; були й такі, що жили окремо і, боячись, щоб не впасти в кріпацтво, тікали до розбишацьких ватаг, йшли на Україну до козаків. Цей перехожий елемент складався за часів Унії в більші або менші гурти і готував реакцію.

В XVI в. було дві такі реакції: вони носять назву від імен ватажків: Косинського і Наливайка.

Дуже мало знаємо ми про Криштофа Косинського. Відомо, що він був шляхтич із Підляхії, коло Литовського Берестя. Він належав, мабуть, до безземельних шляхтичів, що шукали собі пристановища між козаками. Року 1591¹ ми зустрічаємо його на Запорозжі. Грунт для незадоволення козаків був того часу вже підготовлений. Польський уряд вимагав, щоб козаків було не більш, як шість тисяч, і щоб ресстрові козаки відокремилися від нересстрових. Справедливість вимагає сказати про Косинського, що він ясно зрозумів зміст реакції, зрозумів, що помирити республіку із шляхетством не можна, і через те дуже сміливо взявся за бунт. Із документів ми бачимо, що всі міста і повіти, які займав Косинський, він приводив під присягу на вірність Запорозькому війську. При цьому нелегальних селян приймають до козаків і роблять їх рівноправними. Криштофові Косинському поталанило заволодіти Київщиною і Білоцерківщиною. Потім він пішов на Волинь. Але ж перша сутичка не дала бажаних здобутків через те, мабуть, що

¹ Вже в листі Богдана Микопинського від травня 1586 р. згадується про вісті із Січі від Криштофа; взагалі думають, що річ йде про Косинського. Як визначний член козацької старшини дістав Косинський 1590 р. від короля маєтність Рокитну на Порослі. — М.К.

число козаків ще не було велике та і не було ще доброї підготовки до цього.

Дуже цікаві документи, що стосуються того часу. Шлях-та зрозуміла, що справа небезпечна, і вжила заходів, щоб спинити цей рух. Шляхтичі з'їжджаються на повітові сейми на Волині і складають присягу, що не візьмуться ні за яке діло, поки не утихомирять козаків. Вони зупиняють між собою судові процеси і оголошують край на воєнному стані. Магнати Корецькі, Острозькі і інші збирають своє військо. Уряд у це діло не втручається, для уряду, очевидно, це була несподіванка.

Кінчається цей рух так, як тоді кінчалися усі трудні кампанії — облогою. Вибравши зручне місце, слабша сторона окопується, а сильніша облягає її з усіх боків і голодом примушує її здатися. Така облога і тут скоїлася біля містечка П'ятки (недалеко від Житомира), де Косинського обложили поляки, і він мусив піти на капітуляцію.

За чотири роки після того (1595 р.) виникає вже сильніше повстання — Наливайка. Звичайно думають, що Наливайко був гетьманом; власне ж він був репрезентантом цього неспокійного зборища слуг. Про Наливайка маємо ми вже більше історичних документів. Він був міщанином міста Сатанова на Поділлі. Покинувши ремесло свого батька, він пристав до придворної міліції князя Острозького і незабаром став сотником. Мабуть, тут йому поміг брат його, отець Дем'ян, що був попом у одній Острозькій церкві. У Северина Наливайка не було ніякого серйозного політичного напрямку, і він виконував тільки доручення свого князя. Так, коли князь Острозький ходив на Косинського, Наливайко був теж із ним. Чи він провинився перед князем, чи надокучив йому, тільки незабаром ми бачимо

¹ Не треба думати, що повстання Наливайка — це якийсь-то новий, відокремлений рух. Навпаки, заворушення, початі виступом Косинського, закінчилися аж лубенською кампанією і зараз же по капітуляції біля П'яток київське Косинський на Черкаси, щоб помститися на Вишневецькому за поміч Острозьким. За цим слідує козацький похід на Київ та розрухи в Брацлавщині (весні 1593 р.), де уперше виступає Наливайко. — М.К.

його вже ватажком волююг, що грабували на власну користь. У нього був добрий організаторський талант, і незабаром ватага виросла численно через те, що перехожих людей було тоді багато. З такою ватагою Наливайко рушив на Семигородщину. Пограбувавши там, він повернувся до дому. Другим разом він зі своєю ватагою йде вже по провінціях власної держави: через Волинь пробирається на Полісся, Білорусь і доходить до Могильова. Перші рухи Наливайка не мають ні політичного, ні народного характеру, це просто наслідок становища безземельних, бездольних людей. 1596 року Наливайко після цього білоруського походу вертається знову на Поділля і зупиняється зимувати у Брацлавщині. Але уряд висилає проти нього регулярне військо, щоб угамувати його. Тоді Наливайко повертається до козаків. Старшим у козаків був того часу Григорій Лобода. Лобода не знав, що робити із Наливайком: чи йти з ним поруч, чи ні. Обставини, нарешті, примусили Лободу піти на згоду. Річ у тому, що він не був регулярним козацьким гетьманом. Про хід самої кампанії не будемо розказувати. Почалося з того, що Лобода з Наливайком відступали, а польське військо все наближалось до них. Тоді вони подалися на південь, в степи, і шукали оборони на Сулі. Біля Лубен, в урочищі Солониці, їх настигло польське військо і обложило їх табір. Поляки примусили козаків здатися, і Наливайко з Лободою були страчені на горло.

Унії церква була строго соборна, вільна, не підлягала жодному авторитетові. На собори допускали не тільки депутатів від духовенства, а й світських людей. Всі духовні особи починаючи від попів, що їх вибирали парафіяни, і до архієреїв і митрополита, що їх вибирали помісні собори, залежали від виборів. Таким чином, духовенство було справді представником інтересів громади. Тим часом Церковна унія вводила авторитет папи, владу однієї особи замість соборної. Тепер ієрархію призначають уже, а не вибирають. Це йшло проти народних звичаїв. Цю сторону Унії дуже добре зрозуміло суспільство і через те так проти неї обурилося: Унія зачепила громадський устрій церкви. Після Наливайка виринає вперше причина до релігійної суперечки, а також і причина до переважно економічного перелому, який пережила Україна в кінці XVI і на початку XVII віку.

ми і поляками. Невідомі люди з'являлися на Вкраїну із пергаментами, підписаними королем, і доказували, що то їх земля, а селянам пропонували ставати їх кріпаками. Це не могло не викликати протесту козаків: козаки зараз же вступаються за селян. Спочатку з'являються малі протести. Та з часом протести стають більш інтенсивними і доходять, нарешті, починаючи з часів Конашевича Сагайдачного, до величезних розмірів. Це є головним мотивом козацьких повстань.

ТРЕТЯ ГЛАВА

Причини невдоволення на Вкраїні. — Напади козаків на Туреччину. — Сагайдачний і його походи. — Військові конфедерації в Польщі. — Участь Сагайдачного у московській війні. — Турецька війна. — Обновлення православної ієрархії на Вкраїні. — Сагайдачний — гетьман. — Хотинська баталія і смерть Конашевича. — Жмайло. — Куруківська умова (1625 р.)

Із попередніх викладів ми бачили, що добутком Люблінської унії стала велика відмінність внутрішніх відносин і краєвих розпорядків. Польща визнавала тільки два стани людей: стан шляхетський, що мав за собою всі права, і стан простого народу, що жодних прав не мав, стан кріпацький. Тим часом на Вкраїні був стан людей зовсім вільних, козацький стан, що виробив собі право свободи землі і збройної служби. Козацький стан був завжди солідарний із селянами, бо так само обстоював волю і вільну працю для кожної людини, права володіти землею, громадський виборний лад для всіх у суспільному та церковному житті. Коли заведено на Вкраїні польське право, пани один перед другим займають землю, повертаючи народ у кріпацтво. Люди стали тоді шукати виходу в козаччині. Як паліатив король Степан Баторій завів реєстровий лад, але Баторієва реформа, обмежуючи число козаків шістьма тисячами, затамувала решті людей шлях до волі і перш за все

призвела до того незадоволення, що викликало потім ряд кривавих протестів.

Крім того, Баторієвої реформи не затвердив закон, і козаки, таким чином, стали таким станом, що не мав права існувати у польській державі.

Другою причиною незадоволення народних мас була Церковна унія (1596 р.). Для народу вона була ненависна не своїми догмами, бо народ не спиняється над міркуванням про богословські питання, не обрядами; український народ завжди ставився до них індиферентно. Вона була ненависна тим, що змінювала громадський устрій церкви на авторитарний. Народ ненавидів, таким чином, Унію за її ієрархічний абсолютизм та за те, що її примусово запроваджував у краї ворожий польсько-шляхетський елемент. Народ завжди тримався виборного права у церковному устрої і в суспільному житті. До тих часів цю ієрархію на Україні від найвищої до найнижчої встановлювали після громадського вибору. В уніатській церкві навпаки: всі церковні посади займала вища церковна влада або папи.

Третя причина незадоволення була економічна. Після Люблінської унії відкрилися нові торговельні шляхи. Разом із ними змінилась і цінність продуктів. Такі продукти, які не залежали від хліборобства (шкури, мед, віск), перестали займати головне місце. Тепер хліб став на першому місці. Через те лісові землі втратили свою вартість, а більше стали цінуватись землі чорноземні, степові.

Після такої економічної переміни шляхта стала випрошувати собі у короля права на великі обшири степової землі, але ж вони були не пусті: там були вже козацькі поселення. Спірним стало питання про те, кому повинні належати ці землі. Козаки не мали документів на володіння землею, а володіли нею на правах давності. Таким чином, між ними і шляхтою мусив виникнути конфлікт через економічні причини. Другий привід до конфлікту виник із нового урядового устрою: разом із тим, як вільні люди стають кріпаками, по польському праву скасовується ціла громадська самоуправа. Пан, що володіє людьми, стає для них безпосередньо

вищою урядовою інстанцією. Количній виборний суд стає тепер становим, тобто шляхетським, хоч і виборним потроху, але все ж таки становим, бо на суді вибирала шляхта людей свого ж таки стану, що судили на основі звичаїв та привілеїв польського права. Всі ці причини повинні були викликати конфлікт.

Коли в історії дошукуємося причини народного незадоволення, то не треба гадати, що всякі утиски зараз же викликають реакцію в народній масі. Такі реакції надзвичайно трудні, майже неможливі. Революційний рух зростає дуже повільно, бо кожна народна маса із самої своєї природи інертна, а тим більше, наскільки вона менше організована, менше розвинена та призвичаєна до політичного життя, настільки природні інстинкти народу проїнялися принципами самосвідомості. Спочатку народна маса терпить мовчки, вишукує способи, щоб уникнути біди, сподівається ліпших часів, але не організується до реального змагання. Маса шукає засобів улаштуватись з тим станом речей, що пригнічує її; якщо не можна нічого зробити на місці, то й тоді вона не зразу береться до зброї. До повстання треба підготуватись, умовитись, треба, щоб усі порозумілись та погодились, треба ініціаторів, ватажків і т.ін. То ж як не сила удержатись на місці, народна маса бажає перейти куди-небудь, аби позбутися утисків і гніту. Таким чином трапляються хвилі, коли народ роздратований, але не повстає. Він шукає нейтрального виходу: як дозволяє топографія, він кидається на еміграцію, шукає легкого шляху, щоб таким утіканням запобігти своєму лиху. Еміграція стає дорогою до компромісу, паліативними заходами проти народного лиха.

Те саме сталося і у нас. На початку XVII в., коли неможливо стало жити на старому місці із стародавніми умовами, більш енергійні люди з народної маси кинулися тікати на південь, де лежали ніким не заселені степи: теперішній Новоросійський край, Херсонська і Катеринославська губернії. Народ кидається туди, шукає там осель, де б уряд і

шляхта не мали змоги орудувати ним. Хто селився тут, тим самим приставав до вільної запорозької громади.

Таким чином, стає зрозуміло, через що так швидко рос-
те Запорожжя. Еріх Лясота, посол Рудольфа II, німецького
царя (1594 р.), свідчить, що козаків було там шість тисяч,
а вже на початку XVII в. їх було більш ніж сорок тисяч.
Запорожжя вабило до себе людей тим, що там можна було
народові виявити свої давні вічні інстинкти: тут усі були
вільні, рівноправні, тут не було інших станів, крім козаць-
кого. Всі уряди, і духовні і світські, займали виборні люди,
і всі справи довершалися волею віча — козацької ради або
сільської громади. Таким чином, провадити ті національні
принципи, яких не можна було виявити на Україні, для
народу стало можливо тільки на Запорожжі. Але це мораль-
не задоволення коштувало дуже дорого. Запорожжя лежало
далеко на південь. Коли сама Україна не була забезпечена
від ворожих нападів, то що ж сказати про Запорожжя? Не-
минуча потреба боронитися від таких нападів примушувала
запорожців раз у раз чатувати. До того ж трудно було наро-
дові прохарчуватися на сухих, безводних степах, де немож-
ливо було, та і небезпечно, займатися хліборобством. Треба
було братися за промисли. Таким найзручнішим і найлег-
шим промислом була на той час війна з турками та татара-
ми. Цей промисел хоч і небезпечний, але ж він давав змогу
прохарчуватись і добути засобів до життя.

Скоро побільшало людей на Запорожжі, зараз ми бачи-
мо, що ватаги запорозьких козаків плывуть чайками по
Дніпру на південь, на море і грабують побережжя Чорного
моря, переважно Криму, навіть і Малої Азії. Ці походи
спричиняли польському урядові трудні дипломатичні об-
ставини, такі, що часом доводили до війни. Турецький уряд
стояв за те, щоб козаки не грабували його границь, а через
те, що козаки жили в межах польського королівства, турки
загрожували польському урядові війною, коли він не вдер-
жить козаків від нападів.

Тим часом польський уряд не знав навіть, що то за
Запорожжя, яка там земля, що там робиться. Це можна

Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний

простежити на фактах. Року 1630 князь Ярема Вишневецький пройшов із військом із своєї Вишневецьчини на пороги до Кодака, побачив, що там діється, і повернуv додому. Це вважалося в Польщі за надзвичайний подвиг, велике територіальне відкриття. Вся та виправа записана день за днем учасником її, товаришем Вишневецького, офіцером Богуславом Мишкевичем. На початку XVII в. на чолі Запорожжя ми зустрічаємо чоловіка вельми талановитого, з великим політичним хистом, який був, як здається, кошовим мало не двадцять літ. Чоловік цей Петро Конашевич Сагайдачний, родом із Галичини, із Самбора, з околичної шляхти. Того часу, як і тепер, були цілі села, де сиділи вільні селяни, що вважали себе шляхтою, хоч і не користувалися жодними шляхетськими правами. Це так звана околична шляхта. Конашевич і належав до таких околичних шляхтичів, що за якусь там заслугу гуртом одержали шляхетські права. Конашевич — це по батькові, після номенклатури XVI і XVII вв., син Конона, а родова його назва Сагайдачний. Про молодість його ми мало знаємо — всього два-три факти. Як здається, він учився в Острозькій школі, в одній із найкращих православних шкіл того часу. Потім ми зустрічаємо його на службі в одного київського магната Яна Аксака. Покинувши цю службу, через якийсь час він опинився на Запорожжі. Не можна напевно сказати, що примусило його піти на Запорожжя, але вже в перші часи свого перебування там він виявив велику політичну здібність. Добре розуміючи стан речей і потреби свого часу, він до того ж був чоловік великої ініціативи, талановитий полководець і добрий організатор. *Ще не бувши гетьманом, він ставив на Запорожжі Сагайдачний уеланий себе цілим рядом добре організованих військових походів на Туреччину і Крим. Року 1616 він рушив на чолі Січового товариства чаклами на море, узняв кріпості Варну, Єнієй, наврешті праворазся у Крим і узняв Кафу (тепер Феодосія, місто на південному березі Криму), здобувши собі тим широку славу та величезну популярність на Україні.*

Значення цього факту для того часу легко зрозуміти, коли згадаємо, що в Кафі був найбільший торг невольниками на всю Туреччину. Пригадаємо собі долю тих бранців, що їх татари приводили з України. Повертаючись із кожного походу, татари в Перекопі ділили ясир, держали якийсь час невольників при собі, сподіваючись викупу. Нарешті, всіх бранців, невикуплених та непотрібних для власного вжитку, татари звозили до Кафи. Сюди приїздили та скуповували їх купці з усіх країн, де панувало невольництво. Тому в уяві українського народу Кафа була гірше смерті, і попасти на кафський торг означало верх нещастя, означало навіки розлучитися зі своїм родом, втратити надію побачити рідний край. Звідсіля купці перевозили їх до Царгорода і знов перепродували. Люди молодші та дужчі йшли на галери, бо флот у ті часи при безвітрі йшов на веслах, а жінок, дітей і всіх, що були до галерної служби нездатні, розпродавали. Сліди наших невольників ми зустрічаємо в найдаліших країнах: в Александрії Єгипетській, в Італії, на островах Середземного моря, в Сардинії, Корсіці, на Балсарських островах і т. ін. В останні часи із архівів Західної Європи оголошено велику силу документів-листів, торговельних умов, розписок, процесів і т. ін., з яких відомо, що українських бранців, а найбільше бранок розвозили з Кафського торгу по всьому побережжю Середземного моря і далі, як найдорожчих та найліпших невольників. Так, наприклад, ми маємо листа матері Волошки, що радить синові купувати русначку, бо вона і до любові і до розмови.

Таким чином, цілком зрозуміло, що той, хто зміг узяти Кафу, це гідний невольників, пощени був придати собі величезну славу і популярність на Україні. Підпливши до Кафи на чайках, Сагайдачний взяв її приетупом, спалив, зруйнував міст і випустив на волю невольників, які ще більше рознесли його славу по всій Україні. А тим часом ці походи ставили Конашевича у незручній відносини з польським урядом, який налягав на заперождів, щоб вони не ходили на Туреччину, як відомо це

із умови Конашевича із Жолкевським (1617 р.). Вплив Сагайдачного на Україні, з початку вельми обмежений, незабаром збільшився зовсім випадково. Часті війни, які вела польська держава зі своїми сусідами, вимагали великих видатків. Того часу війна завжди тяглася дуже довго (досить згадати тридцятилітню війну). То ж і перемагав той, хто міг довше сплачувати військові видатки. У польській державі фінансовий стан був завжди якнайгірший через виключну податкову систему: велика більшість землі у Польщі належала до польської шляхти, а шляхетський стан був вільний від усяких податків. Пан над своїми кріпаками мав майже монархічні права. Таким чином, два стани суспільності — шляхта і холопи — не платять до скарбу ні безпосередніх, ні посередніх навіть податків. Лишається один стан — міщанський, на який спадає весь податковий тягар. Уряд має право збирати податки або з міст, або з коронних земель-староств. Останній доход був теж невеличкий, бо король завжди роздавав усі ці землі шляхті за службу, беручи з неї тільки чверть доходу. Торгове мито могло б хоч трохи збільшити державні фінанси, але й тут польське право стало на перешкоді. По Люблінській унії знесено «комори» між Україною, Литвою і Польщею. Лишилися тільки кордонні «комори», де товари оплачували самі купці. Але й тут кожний шляхтич мав право купувати закордонних товарів скільки хотів, не оплачуючи їх податками.

На такі доходи не можна було довго вести війни, бо військової обов'язкової служби не було в Польщі, як колись у Литві; жовнірів треба було наймати на довгий час, а грошей вистачало звичайно тільки на початок кампанії. Починали війну, і вже наприкінці першого або на початку другого року не ставало грошей. Тоді організувалась так звана військова конфедерація; це вважалося в Польщі за цілком законну справу. Жовніри, врахувавши, що вже за кілька місяців або й за цілий рік не одержують платні, кидали кампанію, вибирали собі інших начальників, верталися до краю, розходилися купками по коронних землях та староствах, перебували там та харчувалися, поки не вибрали тих

грошей, що їм винна була Річ Посполита. Конфедерація була річ така звичайна, що нею вельми часто довші польські війни і кінчалися. Тим-то дуже часто, хоч польське військо вважалося найліпшим у Європі, війни кінчалися некорисно для Польщі, бо, не одержуючи платні, військові керівники нічого не спроможні були зробити.

У 1618 році якраз трапилася така сама військова конфедерація. Це було років через п'ять після того, як на московського царя покликано Михайла Федоровича Романова. Тим часом син польського короля Жигмонта III, Владислав, не кидав своїх претензій на московський трон, на який покликали його в часи самозванщини у московській державі. Польське військо, що скорим маршем простувало до Москви, не зустрічало ніде перешкоди, мало змогу з усіх боків обложити і при більшій силі навіть узяти Москву. Це було можливе через те, що спосіб організації військової справи у Москві був дуже примітивний: московська держава не мала сталого війська. Уряд роздавав землі на «кормленіє» боярам, а бояри повинні були відбувати вже за те військову службу. Коли наближалася війна, уряд посилав по всіх землях оповістку до бояр, які починали збирати військо та відправляти до визначеного пункту. При великій площі московського царства — від Обі до Дніпра, з одного боку, від Білого моря до Каспійського — з другого, при тогочасному бездоріжжі, те, що ми тепер назвали б військовою мобілізацією, справлялося дуже мляво. Москалі сходилися не разом і не такими численними групами. Тому можна було легко обложити і навіть узяти Москву, аби дістатися до неї швидко з численним військом. Так сталося і тепер. Владислав став під Москвою, розпочав облогу, поки настигли російські полки, і був би взяв столицю, але саме в той час почалася військова конфедерація. Через те, що жовнірам не заплачено за вісім місяців служби, вони стали домагатися уплати і, не діставши нічого, покинули облогу, вернулися до Польщі та порозходилися по коронних землях. Владислав опинився у вельми трудному становищі: без війська в

осередку ворожого краю. Пани, що були при ньому, склалися та заплатили кільком тисячам війська, але того було вельми мало. На допомогу із Польщі теж годі було сподіватися, бо королівські та скарбові фінанси були в якнайгіршому стані. Тим часом московські ватаги почали збільшуватися, і незабаром Владислав сам міг би опинитися в облозі, а може, і в полоні. Треба було якнайшвидше шукати допомоги та виходу із прикрого становища. Згадали про запорожців. Королівський посланець поспішив на Січ, уклав угоду із Сагайдачним, який згодився рушити із козаками під Москву. Текст цієї умови не дійшов до нас, пункти не зовсім ясні; можна тільки допустити, що Сагайдачного стверджено кошовим на Запорозжжі. Сагайдачний пообіцяв визволити королевича з біди, а йому дано за те владу і над київською Україною. Справді, Конашевичеві пощастило визволити Владислава. Таким чином, він виконав свій обов'язок. Після того він повернувся з походу вже не на Січ, а до Києва і став уже зватися гетьманом Запорозького війська.

От тепер би йому саме і взятися за упорядкування крайових справ, але ж на перешкоді стало те, що й завжди: трудність угоди із Польщею. Ні один королівський акт не мав сили закону доти, доки його не ствердив сейм. А шляхта, що складала сейм, не визнавала козаків за стан із суспільними та політичними правами, і сейм ніколи не стверджував жодної умови із козаками. Бувало так, що король і радий би був додержати умови, наділити козаків ширшими правами, але не сила його була: король ламав слово, а разом із тим козаки втрачали і віру до нього. Так трапилося і тепер. Сейм не ствердив умови короля, і Сагайдачному довелося віддати Київ назад. Маючи на увазі те, яке значення мало це місто для України, можна уявити собі, що Сагайдачний не легко віддав би його. Але до війни не дійшло з приводу зовсім випадкового. Повернувшись з Москви, Сагайдачний організує на Україні козацькі полки. Селяни, сподівуючись дістати козацькі права, тікають від панів і цілими масами удаються до Сагайдачного і записуються в реєстр.

Тим часом народ сам створював козацькі полки на Поліссі, де край був більш людний, а народ ще більш пригноблений шляхтою. Неминуча війна не скоїлася лише через те, що із-за несподіваних грізних політичних обставин сейм мусив піти на уступки козакам, бо наближалася війна з турками.

Саме того часу турецький престол зайняв Осман, чоловік молодий, розбещений, із характером палким та нестійним, без жодного досвіду в царюванні. Тому що турецький уряд не міг добитися від польського, щоб той примусив козаків залишити напади на турецькі володіння, а, навпаки, траплялося, що сам польський уряд підбивав козаків на турків, то Осман зважився запобігти цій справі, але такими заходами, які може вигадати тільки східний падишах. Він надумався зруйнувати Польщу, Лехістан, як звалася вона по-турецьки, та утворити із належної до неї України турецькі пашалики.

Осман розумів, що такий намір вимагає великих коштів та військової могутності, і почав лагодитись до війни. По всіх турецьких провінціях (європейських, азійських та африканських) треба було перевозити військо та припаси, а далі все те треба було перевозити морем до Дунаю. Тим-то турецька мобілізація тяглася так само довго, як і московська. Такий рух не міг зостатися в таємниці, і в Польщі довідалися, що збирається буря, яку конче треба було спинити, поки ще вона не наблизилася.

У таких критичних обставинах, не маючи нізвідки допомоги, польський уряд мусив звернутися знов до того ж самого Сагайдачного і козаків, що сиділи ближче турків і найліпше вміли з ними воювати. Поки турки будували мости через річки та переводили свою армію, король звернувся до Сагайдачного і склав із ним умову. На цей раз текст умови більш відомий. Не покладаючись на обіцянки, Сагайдачний висловив нові два пункти, в яких вимагав для цілої України забезпечення релігійних та громадських прав.

Жигмонт III, хоч і релігійний фанатик, мусив згодитися на все, але Сагайдачний вже не міг покладатися на королівське слово, знаючи, що все те скасує сейм, і через те вимагав реальних гарантій, насамперед оновлення православної ієрархії. Саме в той час їхав через Україну ерусалимський патріарх Теофан, і до нього звернулися як до посередника в цій справі. Теофан охоче згодився на таке посередництво. Сагайдачний поставив ультиматум, і польський уряд згодився обновити цілу ієрархію на Україні у тому вигляді, як це було перед Люблінською унією.

Щоб зрозуміти цей факт, мусимо пригадати собі, що до 1596 р. вся духовна ієрархія (од дяка до митрополита) була виборна. По заведенні унії духовенство після польського права призначали центральні власті. Якщо було в краї православне духовенство, те лишалося, а як хто вмирав, так на те місце встановлювали уніата, висвяченого уніатськими властями. В часи Сагайдачного майже вся ієрархія була вже уніатська, хоч народ унії і не визнавав. От у цій справі і допоміг Сагайдачний. Питання це було вельми пекуче, бо шляхта вельми дорожила унією. Король, примушений прийняти ультиматум Конашевича, боявся оголосити цю справу і постановив зробити діло секретно. Подорож патріарха мала тривати короткий час. Для неї загодя визначено маршрут. Зроблено так, що в кожному місті, де він ставав, чекав уже громадський обранець, якого він і висвячував на єпископа, а той уже висвячував православне духовенство на всю свою єпархію. Таким чином, поки Теофан переїхав Україну, висвятив сім єпископів, а на київського митрополита поставив Йова Борецького, який пізніше благословив одне із повстань козацьких (повстання Тараса Трясила). Таким чином встановлено враз православну ієрархію для цілого краю. Та при цих заходах трудно було додержати повної таємниці. Поляки довідалися, що діється щось не на користь унії, сейм опротестував цю справу, а король одержав силу листів, в яких шляхта виявляла йому своє незадоволення. Але діло було вже зроблене, знищити його було тим трудніше, що уряд мусив зважати на козаків,

мусив оглядатись на народ, бо підходила вельми небезпечна війна із турками.

Друга вимога Сагайдачного мала забезпечити більшу автономію козацької громади. Раніше так званого «старшого запорозького війська» наставляв коронний гетьман; старший діставав платню від польського уряду на себе і на військо. Коронний гетьман наставляв також та стверджував усю військову старшину. Таким чином, козаками, позбавленими автономії, правили ніби польські урядники. Сагайдачний поставив ультиматум, щоб старшого завжди вибирали самі козаки з-поміж себе, а уряд мусив його затвердити. Тепер Сагайдачного затвердив король кошовим запорозького війська, а сам він став титулуватись гетьманом.

Нарешті, не довіряючи полякам, він почав вимагати, щоб вони видали йому старшого, яким був на той час Бородавка, родом українець, але вірний слуга і прихильник польського уряду; Сагайдачний зробив йому процес за зраду і велів розстріляти перед польським табором. На таких умовах з'єднався Сагайдачний з поляками і вирушив з козацьким військом проти турків, дійшов до Хотина і тут разом з Ходкевичем чекав на Османа. Не будемо зупинятись на подробицях хотинської баталії. Всі історики визнають, що тільки за допомогою Сагайдачного пощастило по-

1 Умова Сагайдачного із польським королем представлена тут у надто вигаданому світлі, а частково й первернено. Передусім відношення православної ієрархії патріархом Теофаном відбулося, правда, при співучасті та підмозі козаків і Конашевича, але зовсім без відома та згоди короля, а тим більше парламенту. Це ж сталося ще перед цесарською катастрофою, коли Польща зовсім не думала про ніякі поступки. Навіть по цесарським погроми, коли Конашевич прийшов у посольство до Варшави (в липні 1621 р.), король не дав йому ніяких гарантій, що уряд визнає нову православну ієрархію. Так само про визначення козацької самоуправи польським правлінням не маємо ніяких автентичних відомостей. На сеймі, що відбувся зараз після тих переговорів, у серпні 1621 р., не згадується про справу козащини і православних ні словом. Що король приватно від себе поробив Конашевичеві деякі обіцянки; це безперечно; однак характерна річ, що старий, досвідчений гетьман вдовольнився такими обіцянками. Із Бородавкою справа була зовсім не так. Бородавка йовсім не був слугою і прихильником польського уряду, а якраз провідником елементів більш радикальних, ворожих до Польщі і до угоди політики Конашевича. Його скинули і видали Конашевичеві самі ж козаки, невдоволені невідомим керівництвом Бородавки у поході на Молдавію. — М.К.

лякам з невеличкими силами подужати вельми численну турецьку армію 1621 р. Сагайдачний зазнав тепер ще більшої слави, та, на нещастя, його поранено, і він, повернувшись до Києва, незабаром помер у 1622 р.

До нас дійшов заповіт Петра Конашевича, писаний у Києві. В цьому заповіті більше виявляються ідеали та світогляд цього чоловіка і ставлення його до народної справи. На першому плані у нього стоїть діло просвіти. Сам чоловік освічений, Сагайдачний силу народу вбачав у просвіті та самосвідомості і намічас той шлях, яким вона повинна прямувати. Значну частину свого добра він жертвує на школи: львівську, київську і інші. Ще за свого життя Сагайдачний відкрив у Києві школу, що десять літ після його смерті стала зватися Києво-Могилянською колегією. Своїм політичним тактом Сагайдачний був чоловік видатний для свого часу і вельми корисний для народної справи. Повернувши Україні її споконвічний громадський, виборний лад в церковному та світському житті, що виходив із інстинктів українського народу, Сагайдачний додав народові сили до дальшої боротьби, а разом із тим і змоги вести ту боротьбу.

Після його смерті не довго протримався такий стан справ. Шляхта не могла сприяти розвитку демократично-громадського руху на Україні, і уряд, позбувшись околених ворогів, вертається до попередньої своєї системи — починаються ті самі утиски. Дуже інтенсивний напір поляків викликає з боку козаків ряд протестів. Війна ведеться все більшими та більшими масами і нарешті за тридцять років приводить до Хмельниччини. Від смерті Конашевича до 1638 р. проходить найгостріший період боротьби, коли ні одна із сторін не хоче відступитись від своїх вимог.

Перше повстання відбулося 1625 р. Взаємовідносини козаків і поляків загострилися, а приводом до того було кілька причин. Після смерті Сагайдачного вибрали гетьмана по старому звичаю. Установився такий звичай, що це робили на Запорозжжі; з допомогою запорозців новий гетьман ішов

на Україну і установляв тут свою владу. Так трапилося і тепер: на Запорозжжі вибрали гетьманом Жмайла.

Тим часом уряд, користуючись тим, що помер Сагайдачний, вирішив скасувати все, що останній встиг зробити для зміцнення православного елемента на Україні. Насамперед уніатський митрополит постановив забрати від православних усі київські церкви. До того часу уніати мали в Києві один тільки Видубицький монастир і опечатали Софійський собор. Тепер вони рішили захопити всі київські церкви, на-заручившись обіцянками магістрату та деяких попів, це приклад попа Трьохсвятительської церкви Юзефовича. Це зробити здавалося тим легше, що польський уряд співчував цьому і до митрополитанської партії прилучився голова магістрату, чоловік без найменших моральних засад — війт Федір Ходика. Він прийшов на збори і як репрезентант міста почав здавати уніатам церкви. При здачі Михайлівського монастиря міщани і козаки схопили його і пустили під лід, а попові Юзефовичу відрубали голову.

За таке діло, очеvidячки, треба було сподіватися кари від уряду. На допомогу киянам йшла ватага під проводом Жмайла. Понад Дніпром, на межі сучасне військо. Біля Херсонської губернії, вона зустріла польське військо Лози, польський Курукового озера, на урочищі Медвежі Лози, польський гетьман Конєцпольський обложив козацький табір і примусив козаків до умови 1625 р. Вся ця кампанія, хоч і не вельми корисна була для козаків, але ж і не зовсім невдала. Хід війни, а разом і пункти умови записані учасником цього походу. Козаків примушено скинути Жмайла і обрати нового гетьмана Михайла Дорошенка. Усе військо пристало на умову, запропоновану польським гетьманом, і ствердило її присягою, а обраного гетьмана затвердив польський гетьман.

В Куруківській умові поставлені вимоги однієї і другої сторони. Всіх пунктів умови п'ять: 1) за козаками залишено їх громадський суд; 2) право вибирати гетьмана, або старшого запорозького війська; 3) поляки зобов'язались платити реєстровим козакам 60.000 золотих річно; зате

4) обмежено число козаків шістьма тисячами і 5) козаки обіцяли не робити нападів на турків і спалити всі свої чайки. Тепер виявилось, що багато козаків живе по селах, якими володіла шляхта, тому їх примусили або виселитись протягом дванадцяти тижнів, або признати себе кріпаками пана. Козаки повинні були виключити із реєстру цілу масу сільських людей, які зроду не були кріпаками, а яких прийнято в козацьку громаду.

Польський уряд завжди стояв на перших трьох пунктах умови, а козаки обстоювали всі. З того мусила виникнути знову реакція. Козаки добивалися права захищати селян, уряд же вимагав, щоб козаки не встрявали у релігійні справи.

ЧЕТВЕРТА ГЛАВА

Помилки польського уряду щодо козаків. — Гетьман Михайло Дорошенко. — Гетьман Тарас Федорович-Трясило. — Гетьман Іван Петражицький-Кулала. — Митрополит Петро Могила і видання релігійної свободи. — Сулимів, зруйнування Кодака. — Повстання гетьмана Павла Бута-Павлюка. — Остріянин і Гуня (1638 р.)

Ми зупинилися на Куруківській умові. Ця умова обмежувала козаків такими межами, в які хотіла поставити цей стан Польща, коли козацьке військо уважалося найомним і обмежене було числом 6000 чоловік. Від цього стану строго була відрізнена вся інша людність краю, яка повинна була відбувати всі повинності і ставати кріпаками. Останній пункт умови був найважливіший і найбільш болючий для українського народу. Через те на цій умові не можна було довго втриматися. І ми бачимо, що народ раз у раз шукає виходу із свого гіркого становища: протягом тринадцяти років, від Куруківської умови до 1638 р. ми зустрічаємо чотири повстання, які щораз ростуть і захоплюють усе більшу і більшу частину народу, а нарешті повстає увесь народ поголовно і бореться із таким неможливим станом речей.

У своїх відносинах до України польський уряд робить таку помилку, яку роблять усі нерозвинені уряди, що живуть тільки сучасним, а не дивляться у майбутнє. Ця помилка того уряду така: що він не вважає себе заступником

цілого народу, а тільки одного якогось стану. Тим часом кожний уряд повинен бути репрезентантом усіх народів і всіх станів своєї держави; інакше, коли він стає тільки репрезентантом якої-небудь партії, не дбаючи зовсім про другі, такий уряд завжди слабне, викликає у підданих спочатку байдужість, а потім і ворожі відносини. Таку помилку робить польський уряд: він дбає тільки про шляхетський стан, створює важке становище решті людей і викликає ворожі відносини до себе.

Є ще й друга помилка польського уряду. Він не спинається перед протестом підданих, не звертає найменшої уваги на них, а сподівається придушити бунт і карою на неслухняних зберегти престиж своєї влади. Кожний нерозвинений уряд дуже часто стоїть тільки за блиск власного авторитету, не слухає того, що говорять йому піддані, а великими карами приневолює виконувати те, що йому самому до вподоби. Кожна така велика кара викликає ще більшу реакцію, скоро бунтуючі елементи наберуться сили, і нарешті, по довгій боротьбі, справа кінчиться або тим, що уряд зрозуміє своє призначення та власну користь, поступиться своїм престижем і задовольнить усі стани, або ж ціла народна маса повстає за свою кривду і нищить до краю осоружний лад. Чим репресії уряду більші, тим більшої можна сподіватися реакції.

Такі помилки робить і польський уряд. Він дуже дбає про свій авторитет, давить кожне повстання збройною силою, всю старшину карає тяжкою смертю, а народну масу — тяжкими репресіями та кріпацтвом, замість покірливості викликає все більші протести. Наслідком цього за тринадцять літ бачимо чотири згаданих страшних повстання і, нарешті, повстання Хмельницького. Переглядаючи факти цієї боротьби, ми бачимо, що від 1625 р. (коли утихомирено повстання Жмайла) до 1638 р. (коли подавлено повстання Острянина) не проходить трьох-чотирьох років, щоб не спалахнуло козацьке повстання.

Польський уряд умів так діло вести, що коли не всіх, то частину реєстрових козаків мав на своїй стороні. Таких

прихильників польського уряду найбільше було між козацькою старшиною. Звичайно, серед реєстрових були такі, що були на боці уряду і стежили за останніми, які приставали до повстання.

Другу групу становило козацтво нереєстрове, тобто запорожці та селяни. Ці стояли завжди за те, щоб по всій Україні було знищено кріпацтво і знищено шляхту, щоб усьому суспільству надано такі самі права, які мали реєстрові козаки, та щоб громадське життя засновано на тих принципах рівності та волі, що панували на Запорозжжі. Ті запорожці не відрізняли себе від посполитих і завжди трималися з ними разом.

За Конашевича і після смерті його всі ті, що не хочуть попасти в кріпацтво, утікають на Запорозжжя і звідтіля починають рух. Характер повстання завжди той самий. Скоро людей на Запорозжжі починає більшати, зараз там обирають гетьмана, якого, звичайно, уряд польський не затверджує. Потім запорожці йдуть на Україну, скидають того гетьмана, що його призначив польський уряд; а потім і починається вже війна.

Після Куруківської умови поляки вимагали, щоб козаки скинули гетьмана Жмайла і вибрали другого. Таким гетьманом обрано Михайла Дорошенка, який підписав Куруківську умову (1625 р.). Про цього гетьмана ми знаємо небагато. Можна думати, що він вийшов із звичайних козаків, через те що був неписьменним; на умові він не підписався сам, а за нього підписався якийсь другий козак. Він був відомий польському урядові, бо під Хотиним їздив від Сагайдачного послом до польського табору. На другий рік після Куруківської умови ми зустрічаємо його в поході з поляками проти татар, який скінчився великим успіхом, а через два роки він робить вже такий вчинок, на який не мав дозволу з Варшави. В Криму було два хани. Турецький султан одного із них утвердив, а другий — Мухамет Гірей прикликав козаків на допомогу проти султана. Дорошенко згодився, хоч і не мав права зноситися і єднатися із чужоземними державами. Похід

був невдалий: козаків розбито, а Мухамета та Дорошенка вбито,

Козаки повернули додому і зараз же на Запорозжжі вибрали собі другого гетьмана — Тараса Федоровича-Трясила. Похід Дорошенка був у 1628 р., а згадку про нового гетьмана ми зустрічаємо 1630 року. Цього гетьмана не затвердив польський уряд, а провів на гетьмана другого — Григорія Совича, відомого між козаками під прозвою Грицька Чорного. Григорій Чорний мав заслуги перед польським урядом. Він разом із Степаном Хмілецьким ходив на Червону Русь проти татар. Діло скінчилося тим, що Трясило рушив на Україну, а тим часом виникли нові причини роздратування проти поляків. Саме того часу скінчився прусський похід. Вернулося польське військо і за наказом уряду стало постоем по Україні. Трудно уявити собі більший брак дисципліни, як у польського війська. Польське військо вимагало не тільки квартири і харчів, але крім того й свавільничало без міри. З другого боку, уряд береться силою передавати православні церкви уніатам. Тодішній митрополит Йов Борецький запротестував проти цього і скликав помісний собор, щоб обміркувати справу. Це й було приводом до нового обурення. Не чекаючи ще приходу Трясила, емісари останнього, бачачи, наскільки народ обурений, устигли підняти народне повстання в багатьох пунктах і побили польське військо. Ця сутичка відома в історії під назвою Тарасової ночі.

Але це повстання не могло, розуміється, знівечити усього польського війська. Відповідаючи на напад козаків, польський урядник Самуїл Лаш перерізав мешканців деяких міст (Лисянки, Димера і інших). Війна почалася сама собою і з обох боків: і з боку народу, і з боку поляків. Григорій Чорний не міг встояти проти народного повстання. Полчани його арештували і видали Тарасові Трясилу. Військова рада засудила його на смерть, і його вбили. Польський гетьман Конецпольський покликав усі запасні війська, і почалася кампанія. Подобиці цієї кампанії до нас не дійшли: початок її відомий нам добре, а на чому скінчилася вона, про

теджерела мовчать. Бачимо тільки, що всі реєстрові козаки стоять за повстання і митрополит Йов Борецький благословляє народ, а син митрополита служить сотником у війську. Кінчається повстання облогою козацького табору під Переяславом у 1630 р. Облога скінчилася умовою, але на цей раз ініціатива умови, мабуть, вийшла від поляків: вони не могли забрати козацького табору. У польських мемуаристів є така замітка, що переяславська облога коштувала дорожче, ніж увесь прусський похід. Повідомляючи про похід на сеймі, Конецпольський нічого і нічого не сказав про те, чим він скінчився. Очевидно, поляки перші пішли на згоду. І справді, ми бачимо, що старе становище козаків не змінилося.

Що сталося із Трясилом ми не знаємо. За два роки ми зустрічаємо вже другого гетьмана. При новому гетьмані козацькі справи поліпшали: реєстрових козаків при ньому було від 30 до 40 тисяч. Новий гетьман звався Іван Петражицький-Кулала. Про нього ми знаємо дуже мало. Не знаємо навіть про те, коли він почав і коли скінчив своє гетьманування. Ми зустрічаємо його тільки один раз, коли він показав себе чоловіком дуже патріотичним, саме 1632 р., коли помер польський король Жигмонт III. Польський трон був виборний. Один сейм — елекційний, виборний, — повинен був вибрати короля, а другий — коронаційний — його коронував, тобто робив із ним умови. Звичайно, при виборі нового короля всі громадські стани подавали через своїх сеймових депутатів петиції, в яких виявляли свої бажання. Король, звичайно, приймав їх, обіцяв задовольнити, але не завжди додержував свого слова. Так було і тепер. До нового короля, бачимо ми, обертаються і козаки, і православне духовенство. На щастя, на короля вибрано чоловіка дуже гарного, сина Жигмонта III, Владислава IV. Це був один із найсвітліших польських королів. Він мав широкі політичні завдання і заходився спинити анархію польських магнатів. Розуміється, королівська влада була дуже обмежена, але Владислав зробив навіть більше, ніж мав спроможність зробити польський король. Першим його ділом було практичне

переведення рівноправності православного духовенства. На чолі депутатів від православного духовенства стояв архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила, один із найвидатніших людей в історії України з освіти і розуму. Він мав родинні зв'язки із вищою аристократією. Предок його був молдавським господарем, сестра була замужем за Михайлом Вишневецьким, а син її був той самий Ярема Вишневецький, про якого мова буде далі. Таким чином, Могила був споріднений із видатними шляхетськими родинами: із Збаражськими, Заславськими. Зв'язки з ними чимало допомогли йому, найбільше ж допомогла освіта.

Він зумів переконати короля в тому, що робити утиски православній церкві не політично і небезпечно для самої польської держави. Під впливом Петра Могили новий король видав документ-диплом, яким надавав свободу православію. В цьому дипломі було сказано, що людей не будуть примушувати до унії, що польський уряд визнає православного митрополита і шістьох єпископів (перемиський, львівський, луцький, володимирський, пінський, холмський) і що забезпечується вільний перехід із унії на православ'я і навпаки. Нарешті, визнано свободу публічної відправи православних обрядів на рівні із католицькими. Цей диплом король видав Петрові Могилі, незважаючи на те що в сенаті косо дивилися на це і латинський архієпископ, який коронував короля, публічно у різних словах це йому висловив. Але диплом уже видано, і релігійна боротьба на якийсь час втихомирилася.

Трудніше було уладнати козацьку справу. Козаки прислали депутацію із вимогою відміни пунктів Куруківської умови: 1) щоб уряд не примушував повертати нерестрових козаків у кріпацтво; 2) щоб реєстри були скасовані; нарешті 3) козаки вимагали голосу на сеймі на рівні із шляхтою. Цього король не ладен був зробити, але ж обіцяв обстоювати їх справу на сеймі, хоч зробити це не так легко було, бо сейм і слухати про це не хотів. Але окрім Петра Могили, що мав родинні зв'язки із польською аристократією і через те мав деякий вплив на неї, крім доброї волі короля була ще одна

причина, що допомогла козакам у їх справі. Гетьман Іван Петражицький з козацькими військами зайняв пограничні воєводства (волинське і белзьке) і розквартирував козаків по маєтках найважливіших панів, які брали участь у сеймі і мали вплив на короля.

До нас дійшов запис князя Заславського: з нього знали, що Петражицький розіслав до всіх видатних магнатів листи, в яких загрожував їм, що маєтки їх розграбує до краю, коли вони не подадуть свого голосу за православ'я. Та й пани самі по собі не дуже протестували проти диплому, виданого духовенству.

Після цього у козацькій історії наступас на два роки спокій. Але ж на третій рік знов виникає стара справа. На цей раз польське військове міністерство, цебто коронний гетьман Конєцпольський, приміркував новий спосіб змагатись із козаками. Конєцпольський бачив, що повстання завжди організуються на Запорозжі, куди дістатись полякам було дуже трудно, бо небезпечно було їм заходити на далекі, безродні та й невідомі степи. Тоді Конєцпольський починає міркувати, яким би чином наблизити польські сили до Запорозжя. Задля того він задумав збудувати коло Запорозжя фортецю, посадити там міцну залогу і звідтіля стежити за Запорозжжям і емігрантами. Користуючись тим, що того часу на польській службі був французький інженер Гільом де Боплян, Конєцпольський направив його у степи, де Боплян за короткий час збудував фортецю Кодак. Та це, замість того щоб утихомирити, обурило Запорозжжя, викликало новий рух. Тоді саме запорозький кошовий Сулима без відома і проти волі уряду зробив напад на турків, подався на Чорне море і знівечив декілька міст: Кілію, Ізмаїл, Аккерман. Похід цей тягся досить довго. Між початком і кінцем його Боплян устиг збудувати згадану фортецю. Сулима, повернувшись з походу і побачивши фортецю, зрозумів, яка небезпека для запорожців мати в такому близькому сусідстві поляків, напад на неї, взяв її приступом і перебив залогу. Це було сигналом до війни. Але поляки скоро спинили це повстання, уживши хитрощів проти запорожців. Вони посла-

ли проти них два полки реєстрових козаків. Останні, удаючи з себе своїх, завели з Сулимою переговори, їх пущено до запорозького табору, але зараз же вони заарештували Сулиму і всю запорозьку старшину і видали її полякам. Поляки відправили всіх на сейм і там покарали.

Повстання таким чином припинено, але це діло нічого ще не вирішило. Уже років через півтора підіймається нове повстання — Павлюка. Воно почалося, як і попереднє, на Запорозжжі. Запорозжці приходять на Україну і там вибирають гетьмана. Гетьманувала тоді стара людина Томиленко. Як здається, він був більш прихильний до народного діла, ніж до уряду. Він нічого не чинить проти Павлюка, коли той прийшов із запорожцями на Україну, а нарешті і сам зрікається свого уряду і передає його Павлюкові. Польський уряд, довідавшись про те, що Томиленко вже не гетьманує, вибирає нового гетьмана Саву Кононовича, переяславського полковника. Але ж не довго довелося йому гетьманувати. Переяславці самі напали на нього і доставили Павлюкові, а той скарив його на горло за зраду. Боротьба була невдала. Ще не весь народ був настільки підготовлений утисками; щоб пристати до повстання; народна маса лишалася ще спокійною. Павлюкові спочатку щастило. Він іде вверх по Дніпру до Канева: але ж під селом Кумейками, у південній частині нинішньої Київської губернії, його настигла велика польська кавалерія, атакувала і примусила відступити до Дніпра. Тут біля міста Боровиці він мусив піддатись, і його покарано на смерть, хоч Кисіль і обіцяв йому амністію. Павлюк — це приbrane його ймення. Повне його прізвище Павло Міхнович Бут.

Разом із утихомиренням повстання Павлюка починається реакція проти козаків. Уряд викидає із реєстрів усіх повстанців: виникає цілковита переміна козацьких реєстрів. Маєтки всіх реєстрових, що їх убито в часи повстання, конфісковано, а сім'ї їх розігнано. Козаки втратили право вибору старшин вище сотника; усю старшину призначав тепер сам уряд. Уряд гадає, що спроможеться поставити старшиною реєстрових козаків людей певних, на яких

завжди можна буде покластися, але він дуже помилився у цьому.

Уже в 1638 р. починається нове повстання, і до нього пристають тепер і селянські маси. Козаки зрозуміли, що без простого народу вони не можуть нічого зробити, і через те підіймають повстання тепер не за права свого тільки стану, а за права свого народу. Здається, що це повстання могло б мати успіх, але вибрали на гетьмана чоловіка слабкої волі, нездатного до військової справи. Це був Яцко Острянин. Прозвали його через те, що він був родом із міста Остра, нинішньої Чернігівської губернії. До Острянина пристає вже стільки війська, скільки досі не було в жодного з гетьманів, але він не тямив, як його використати. Він обходить за фронтову лінію річку Сулу, ходить вверх і вниз по берегу, боїться перейти через неї, марнує таким чином зручний час і дає полякам змогу зібрати своє військо. Коли прибули нові польські війська, Острянин став відступати, і поляки обложили його в окопі Предковичнім, біля устя Сули, в урочищі Стариця.

Козаки побачили тоді нездатність Острянина і, скинувши його з гетьманування, вибрали гетьманом Дмитра Гуню, але вже було пізно: тільки й всього, що Гуня, чоловік дуже талановитий, встиг затягти облогу на довгий час. Коли Острянина скинули з гетьманування, він, зібравши близько тисячі козаків, перейшов на Слобідську Україну, що належала до московської держави. Там він осадив місто Чугуїв. Після того ми зустрічаємо його там протягом кількох років. Це була перша колонізація Слобідської України з Дніпровської.

Гуня не спроможний був витримати облогу до кінця, бо у козаків бракувало припасів: так само, як і Острянин, він разом з Філоненком і іншою старшиною, пробився крізь ряди ворогів і втік на Запорозжжя. А козаки, що лишилися під Старицею, мусили поплатитися за повстання. Конецпольський доручив розплату Миколі Потоцькому. Ця безрадна людина думала, що можна жорстокими карами викоренити всякі виступи. Він зараз же звелів зібратися раді в

урочищі Маслів Став, щоб об'явити урядові постанови, а сам зайнявся репресіями: силу людей покарано на горло. Потім об'явлено волю уряду: усі вільності козацькі скасовано. Сім'ї тих козаків, що загинули під час останнього повстання, повернено в кріпацтво. Реєстр зменшено до 1200 чоловік. У козаків віднято право вибирати старшину вище сотника. Полковників і старшину призначав тепер уряд із шляхтичів. Здавалося, що козацьку силу і автономію зовсім зломлено. І справді після цього минає десять літ, коли все замовкло. Від бунту Острянина до повстання Хмельницького (1638—1648 рр.) проходить нещасний період, коли уряд уживав всяких заходів, щоб спекатися небезпеки з боку козаків. Уряд обирає із козаків цілу групу людей, що слухалися його у всьому. На козацьку старшину призначає в основному чужинців, що ніяк не були зв'язані ані з народом, ані з краєм.

П'ЯТА ГЛАВА

Характеристика української шляхти XVII віку. — Становище українського народу перед повстанням Хмельницького. — Гетьман Богдан Хмельницький. — Жовті Води, Корсунь, постій під Білою Церквою, універсали Хмельницького

Ми спинилися на тому, як 1638 р. повстання Острянина подавлено і польський уряд мав змогу по всій своїй волі завести на Україні лад, який тільки хотів. Багато сил витратив народ під час повстання Острянина, і через те не можна вже було йому спромогтися на другу таку фактичну реакцію. І справді, після 1638 р. ми маємо таких десять літ, коли в народі жодного руху немає. Протягом усього десятиліття ми бачимо, що польський ідеал проявляється у всій своїй силі і після нього складається увесь побут краю. Нарешті, і боротьба приймає тепер інший характер: вона стає не тільки становою, а і національною, через те що виявляються в ній ідеали обох народів, цілком ворожі один одному. Після інстинктів однієї нації доконче треба було і привілейованого стану, між тим як інстинкти другої вимагали повної рівноправності всіх членів суспільства. Досі боротьба була станова. Шляхетський стан силкувався взяти верх і підгорнути під себе всі інші стани. Український народ не хотів коритися такому ладові і, позбуваючися землі, все ж таки намагався зберегти хоч особисту волю. Тепер шляхетський стан, привілейований,

одержав усю ту владу, якої домагається: він заволодів тепер усіма землями в краю і права його на землі не знаходили тепер жодного протесту. Крім того, минаючи невеличке число реєстрових козаків, усіх останніх віддано в кріпаки. Таким чином, що раніше було *pium deslderium*, те зробилося тепер фактом.

Того часу виявляються дуже яскраві типи української шляхти, які можна поділити на декілька категорій.

Перший тип — магнатський, який фактично стоїть дуже високо над звичайною шляхтою. Як на представника такого магнатського типу можна вказати на князя Ярему Вишневецького, родом із Волині. Батько його Михайло Вишневецький, староста овруцький, мав великі маєтки на Волині. Користуючися своєю посадою і відмінністю економічних напрямів, він дістав у короля привілей на землі, ще не зайняті і частково навіть невідомі польському урядові. Як добрий господар, він устиг зібрати великі достатки. В руках його опинилася мало що не вся теперішня Полтавщина. Цей Михайло Вишневецький був ще православний, але ж сина свого Ярему віддав він до єзуїтської школи, яка вважалася тоді за найліпшу. Ярема, як вийшов зі школи, перейшов на латинський обряд і зовсім перейнявся польськими поглядами. Ярема був небожем Петра Могили, мав також інших родичів, які zostалися православними, але ж вони на нього ніякого впливу не мали. Він був чоловік вельми освічений, дуже талановитий і добрий організатор, але разом із тим він являв собою яскравий тип сваволі, безмірної жорстокості, панської пихи і погорди до свого рідного.

Поруч з магнатами стоїть дуже численний стан середньої шляхти. Вона перша чуває, що не можна поєднати українську національність з польською. Тому що руська національність перебуває в утисках, у загоні, вона приймає польську національність: вводить у сім'ї польську мову, віру і звичаї, приймає або приписується до польських гербів і родів, щоб не відрізнятись від стану польської шляхти, і таким чином силкується закрити своє українське походження. Шляхтичі ці, хоч і у меншій розмірі, ніж магнати,

визначаються великою буйністю і сваволею. Користаючись з того, що у польській державі народна маса не здержує їх своїми протестами, а суд безсильний супроти них, їх сваволі та буйності не було краю. За тип такої середньої шляхти можемо взяти Самуїла Лаща. Він походив із дрібної волинської шляхти, служив у коронному війську і скористувався протекцією гетьмана Конецпольського. Протягом дванадцяти літ не було такого злого вчинку, що б він не заподіяв: і душогубствовав, і робив «заїзди», і грабував, забирав чужих жінок і т.ін. Коли бракувало йому власного війська, він одержував допомогу від Конецпольського. Підраховано, що проти цього Самуїла Лаща видано від трьохсот до чотирьохсот судових заочних присудів, які його присуджували на «баніцію». Один із мемуаристів зберіг курйозний анекдот. Раз Лаш поїхав із гетьманом на королівський двір у мантиї, зшитій із присудів, виданих проти нього. Це — тип середньої шляхти.

Дуже жалюгідно виглядають ті шляхтичі, що думають сполучити шляхетство зі своєю національністю, що не переходять до чужого народу і зберігають православну віру і народну мову. Вони не можуть знайти осередку, до якого б могли пристати. Польська шляхта цурається їх через те, що вони схизматики, а народ — через те, що вони шляхтичі-пани. Таким типовим шляхтичем є Адам Кисіль, останній київський воевода, чоловік досить освічений. Дуже часто зустрічаємо його у такому прикрому становищі. Поляки посилають його для переговорів із козаками, а ті не приймають його, хоч Кисіль доводить їм, що він «кість від кості їх». На це козаки відповідають йому, що воно, може, й так, та дуже вже ця кість обросла польським м'ясом. Коли ж Кисіль починав було говорити у польському таборі що-небудь на оборону козаків, йому відповідають, що він схизматик, що йому не можна довіряти. Таким чином, ці шляхтичі без усякого ґрунту під ногами.

Були, нарешті, і такі шляхтичі, що лишилися при вірі свого народу і відреклися від привілеїв свого стану. Дуже яскравим зразком такої шляхти є Юрій Немирич, один з

щоб усі відгукнулися на заклик одного чоловіка до повстання. Таким чином, звертати повстання Хмельницького на особисту помсту не можна. Це просто партійна манера польських істориків, яка не відповідає історичній правді.

Богдан Зіновій Хмельницький (1648—1657 рр.) належав до старого козацького роду. Ми знаємо, що його батько був чигиринським сотником. Його вбито в турецькому поході 1620 р. у Цецорській битві, коли військо Жолкевського було зовсім розбито. Син його, Богдан Хмельницький, попав у турецький полон і там пробув років зо два. Із цього ми бачимо, що під час повстання Богданові було під 50 літ (1648 р.)¹. В часи давніших козацьких повстань його ймення не згадується. Тільки після втихомирення повстання Павлюка він підписав козацьку умову як писар запорозького війська. Тоді він був чигиринським сотником. У нього зчинилася сварка із підстаростою Чаплінським за землю. За смерть батька і заслуги Богдана чигиринський староста Данилович наділив його хутором Суботовим. Але ж староста не мав права дарувати землі навіки, а тільки давав право володіти землею до смерті, бо він сам був тільки орендарем коронних земель. Данилович помер. Другий староста, Станіслав Конєцпольський, продовжив права Богдана на хутір, але ж син його — Олександр Конєцпольський, зробившись після смерті батька старостою, не вважав обов'язком для себе держатися постанов Даниловича. До цього Конєцпольського підлестився Чаплінський і добув у нього право на землю, якою володів Богдан. Таким чином, коли Хмельницький завів процес, то не за землю, а за витрати, які зробив на цей хутір, хазяйство. Образи тут ніякої нема. Це звичайний цивільний процес, яких того часу було багато. Є тут, правда, друга кривда з боку

¹ Історик Каманін силкувався довести, що Хмельницький походив із київського міщанського роду, однак в багатьох сучасних листах його виразно звуть шляхтичем. Венецький посол у Відні відзначає у своєму листі від листопада 1649 р. — очевидно, на основі справоздань із Польщі — вік Хмельницького на 54 роки, а це вказувало б на те, що Богдан народився 1595 року. — М.К.

Гетьман Богдан Зіновій Хмельницький

Чаплінського. Одержавши право на цей масток, він зразу ж зробив напад зі своїми слугами на Суботів, коли не було Хмельницького вдома, і заволодів ним, притому десятилітнього Богданового сина бив канчуками, а через кілька днів одружився по католицькому обряду із Богдановою жінкою. Двох думок про це не може бути, через те що вся справа записана в одного мемуариста. Богдан удався до суду, але шляхетські суди були на стороні його противника, а трибунал теж відтягав справу не на його користь.

Того часу випадково Хмельницький став одним із членів депутації від козаків до короля з проханням про козацькі права. Тут несподівано виникли такі обставини, що сприяли козацькій справі. Владислав IV, бачачи, що шляхетська анархія веде польське королівство до загибелі, накреслив дуже широкі плани реорганізації держави, але ж він бачив, що цього не можна зробити, не маючи під собою військової сили. Він задумав обмежити перевагу магнатів і шляхетського стану і зрівняти права всіх націй. Цей королівський намір поділяли коронний гетьман Конєцпольський, який написав план цілої реорганізації, і канцлер Оссолінський. План складено таким чином: король має повести справу так, щоб об'явити війну Туреччині. Але в польській державі не було грошей, звернулися до Венеції. Венеціанський посол Тієполі дав згоду на це. Спираючись на найняте військо і на козаків, королю можна було зробити реформу в своїй державі. Якраз ці наміри короля укладалися під той час, коли Хмельницький приїхав до короля із козацькою депутацією. Король прийняв її дуже ласкаво і дав їй кілька аудієнцій. Що робилося на тих аудієнціях, не відомо. Нам відомі тільки відгуки про це. Один з них дуже яскраво змальовує наміри короля. Це відома відповідь Владислава на скарги козаків: — «Дивуюся вам, що ви, лицарські люди, маючи при боці шаблі, скаржитесь». Услід за тим канцлер Оссолінський поїхав на Україну, нібито з тим, щоб переглянути свої ніжинські мастки, і там передав козакам королівські

листи. Що було в них, ми не знаємо. Мабуть, там затверджено привілеї і вольності козаків, які раніше були скасовані.

Тим часом королівські заходи не вдалися. Сейм, зібравшись 1646 р., довідався про них. Він страшенно обурився на короля, звинуватив його у зраді і не дозволив зробити нічого із того, що пропонував король. Після цього король занедужав і останній час свого віку вже не мав сили підвестися з ліжка. Саме того року починається повстання на Україні.

Місцеві польські власті силкуються суворими заходами втихомирити повстання: приймаючи доноси, вони вистежують змови, випитують жидів¹, чинять сувору розправу над арештованими. Серед інших арештовано і Хмельницького. Як здається, йому загрожувала кара на горло. Але він належав до козацької старшини, то треба було сповнити деякі формальності, щоб засудити його. Справа затяглася, і Хмельницького кинули у тюрму, що була під доглядом чигиринського полковника Кречовського. Той Богдана випустив. Хмельницькому нікуди було більш тікати, як на Запорожжя. У ті трудні часи у запорожців не було сталого місця, вони переходили із одного місця на друге. Хмельницький знайшов їх на урочищі Микитин Ріг². Запорожці радо прийняли його і вибрали гетьманом. Найбільш тут допомогло Хмельницькому те, що він привіз із собою королівські грамоти, що їх роздобув у Барабаша. Запорожці побачили, що є нова надія на полегшення їхнього тяжкого становища, нова підстава для повстання, яка вийшла від самого польського уряду. Але ж сили їх були дуже малі. Щоб збільшити свої сили, Хмельницький поїхав у Крим просити допомоги у хана і після довгих переговорів схилив хана прийняти середню міру. Хан якраз тоді був не в ладах із польським урядом. Річ у тому, що ще сто літ назад за короля Жигмонта I поляки пообіцяли платити татарам «упоминок» — ханський

¹ В українській мові слово «жиди» не має образливого значення. — Ред.

² Теперішнє місто Нікополь, Катеринославського повіту. — Редактор попереднього видання (далі — ред. поперед. вид.)

дарунок, який звався гарач — дань, щоб татари не нападали на польські землі. Татари завжди претендували на те, щоб польський уряд ретельно платив цей гарач, і із-за того раз у раз виникали незгоди. Саме на таку незгоду і натрапив Хмельницький. Сам хан не пішов на війну, але дозволив іти своїм мурзам. Хмельницький увійшов у згоду із Тугай-Беєм, перекопським мурзою. Власне, це були не кримські татари, а ногайці, кочівники. На яких це було умовах, трудно знати, але Хмельницький, певно, заманив їх тим, що вони зможуть дістати на Україні великий ясир-поживу. З дуже невеликими силами почав Хмельницький свою справу, але ж вона відразу стала на міцні ноги, через те що вся народна маса чекала тільки першої іскри, щоб самій повстати.

Друга причина вдачі повстання, не менш важлива, була та, що сам Хмельницький був дуже талановитий організатор і полководець. Тим часом проти нього вислано із військами коронного гетьмана Миколу Потоцького, чоловіка зовсім нездатного до військової справи. З таким супротивником талановитість Хмельницького виявилась ще із більшим ефектом, із більшою силою.

Ще у степах, на урочищі Жовті Води, на границі нинішнього Верхньодніпровського і Олександрійського повітів, зустрів Хмельницький ватагу польського війська під командуванням Степана Потоцького, сина гетьмана (1648 р.). Хоч козаків було далеко менше, ніж поляків, польський загін зовсім знищено, а самого Степана Потоцького вбито. Не будемо довго зупинятися на подробицях цього походу. Більш за все допомагало Хмельницькому те, що основну частину польського війська становили місцеві селяни, які на перший поклик Хмельницького переходили на його сторону, і в польському таборі лишалася сама шляхта. Після того Хмельницький, вирушаючи далі на Україну, зайняв Чигирин. По дорозі скрізь його вітали дуже радо, відчиняли йому міські брами, і вся селянська маса пристає до нього. Побачивши, що до Хмельницького пристає вся Україна, гетьман Потоцький втратив голову і, замість

того щоб напасти відразу на козаків, тим більш, що мав чималі військові сили, він одступив від Черкас і дав дуже жорстокий наказ палити всі села і міста. Козаки настигли його поблизу Корсуня. Потоцький запалив Корсунь і хотів відступати далі, але ж попав у засідку, зроблену раніше Хмельницьким, і майже всю армію польську було перебито або полонено. Обидва коронні гетьмани і коронний Микола Потоцький і польний Калиновський теж потрапили в полон, і їх видано татарам. Тепер Польща лишилася і без гетьманів, і без усякої армії.

Не зустрічаючи на шляху ніякої перепони, Хмельницький дійшов до Білої Церкви. Сюди стали сходитись селяни, приносячи з собою зброю, яка у кого була. Тут ми зустрічаємо один факт, який мав потім велике значення. Під Білою Церквою Хмельницький видає універсали до українського люду. У цих універсалах він закликає весь народ до повстання і всім обіцяє козацьке звання, себто право волі, яке мали козаки. Ці універсали стали, зрозуміло, правом, під яким і розвивалося повстання. Ми побачимо потім, які труднощі обставини виникли для Хмельницького через ці універсали.

Два місяці стояв Богдан Хмельницький під Білою Церквою і за той час дбав про те, щоб дати тим ватагам, що поприходили до нього, яку-небудь організацію. Він ділить їх на полки. Число полків було не визначено: у Кривоноса в полку було 20—30 тисяч чоловік, у других же полках було від однієї до двох тисяч. Поки Хмельницький займався цією організацією, польський уряд устиг зібрати деякі сили із магнатських міліцій. Із таких міліцій найчисленнішу (6000—7000) і дуже дисципліновану мав князь Ярема Вишневецький. Спочатку він не надавав ніякого значення повстанню Хмельницького, але ж побачивши, як швидко воно розгортається, він вирішив допомогти своїм братам-шляхтичам. Поки він дійшов із своєї резиденції Лохвиці до Дніпра, повстання розлилося вже всюди, і він побачив, що далі йти вже не можна. Тоді, не переходячи Дніпра, він став відступати на північ і через Білу Русь прийшов до північної

Волині. Тут пробував зорганізувати шляхетську оборону, але справа пішла погано: багато селян тікало від нього до козаків, і його військо не більшало, а меншало. Проти нього вислано полковника Кривоноса. Між ними відбулися три сутички. Кожного разу князь Ярема одержував перемогу через те, що його військо було більш дисципліноване, а між тим кожного разу йому доводилося відступати на сто — сто п'ятдесят кілометрів, щоб його не оточили зрушні всіма сторонами селяни. Нарешті він відступив до міста Збаража в Галичині, головного свого мастку, і розпустив свою міліцію, а сам поїхав на сейм у Варшаву, де тоді саме припали вибори нового короля після смерті Владислава IV.

Після того як зникла остання сила, повстання досягло величезних розмірів і розгорнулося тепер по Поділля і Волині.

ШОСТА ГЛАВА

Розправи козаків над шляхтою, міщанами та жидами. — Пиліва. — Замость. — Обрання Яна Казимира польським королем. — Хмельницький у Києві. — Політичні напрями на Вкраїні. — Польські посли в Переяславі

Ми зупинилися на тому, як Хмельницький, побивши ляхів, став табором під Білою Церквою і звідтіля він видав славний свій універсал, який не дійшов до нас у тексті, але зміст його нам відомий. Він закликав увесь народ до повстання, обіцяючи надати козацькі права всьому народові, коли повстання матиме успіх. Універсал мав страшенний вплив, і всюди (на Волині, на Полтавщині, у Червоній Русі) весь народ масами кинувся до повстання. Коли Хмельницький організував полки, не держав їх в одному місці при собі, а розпускав їх на всі сторони краю. Тоді ж і починається сутужна розправа козаків із ненависною шляхтою. Тут ми бачимо різні виходи, на які кидається шляхта: повстання захопило її несподівано і вона не знала, що їй робити. До організованої боротьби вона, звичайно, не була здатна. Дехто із неї пробує зачинятись у замках і по містах, але це не вдається із-за дуже простої причини: мешканці цих замків і міст — міщани, прихильні до повстання, входять у зносини з козаками і відчиняють їм брами. Коли козаки брали силою яке місто, вони всіх вибивали. Такі приклади були дуже рідкі. Звичайно, ж самі мешканці допомагали їм. Наприклад, у

Нестерварі¹, в маєтку князя Червертинського, шляхта боронилася, але міщани впустили козаків, і вся шляхта загинула. Другий приклад: у Бару, в маєтку Андрія Потоцького, теж усю шляхту перебито. Більшість шляхти пробує тікати таборами або поодинокі. У мемуаристів записані дуже характерні приклади таких втеч. Один такий приклад записано і в літописі Єрліча. На нього в околиці Брусилова дуже несподівано селяни зробили напад, що він сховався у лісі, прийшов пішки до Києва і там уже переховали його Лаврські монахи. Самуїл Твардовський добродушно і дуже сентиментально оповідає про себе, як він тікав із Брацлавщини, де в нього була пасіка, і поніс із собою тільки свої літературні твори².

Дуже багато шляхти загинуло під той час, але ж не одним шляхтичам довелося платитися. Були і інші стани, яким до повної міри довелося розплачуватися за минуле. Між іншими були це і міщани більших міст. Коли один народ знаходиться під кормигою другого, то інтелігенція дбає, звичайно, про те, щоб асимілюватися з тим народом, що керує справами. Те ж було й тоді: багатий стан міщан хотів асимілюватися з поляками, особливо купецький стан, бо він побивається за багатою публікою. Ми бачимо, що в таких містах, як Львів, Каменець, ядро мешканців складає міщанство, зовсім ополячене. Навіть у Києві цілий ряд війтів, старшин, райців вживає польського письма і видає себе за поляків. Таким же чином і по малих містах намагаються уподібнитися до поляків усі ті, що були на урядах. Цим міщанам-недоляшкам, кар'єристам і довелося тепер розплачуватися. Через те у мемуаристів є замітки, що козаки були настільки жорстокі, що вбивали не тільки польську шляхту, а і своїх, що говорили по-польськи і ходили у кунтушах.

Нарешті, є ще один стан, який поплатився за колишнє. Це — жида. Та жидівська колонізація, яку застала хмель-

¹ Тепер Тульчин. — *Ред. поперед. вид.*

² Він був польський поет і історик. — *М. К.*

ниччина, була не перша, а третя по числу. Ми зустрічаємо жидів на Україні дуже рано. Люди, яких ми називаємо жидами, приходили до нашого краю трьома шляхами. У княжі часи — це були люди жидівської віри, здається хозари, предки сучасних караїмів. Вищий клас їх прийняв жидівську віру. Самі вони племені тюркського. В пізніші часи у нас з'являється нова жидівська колонізація із двох сторін. Перша, куди більша по числу, — із Німеччини. В XIII в. під час хрестових походів, коли католицький фанатизм дійшов до найвищого ступеня, цілі маси жидів стали тікати до Польщі. Це онімечені жида-ашкенази. Вони зберегли народну віру, але не зберегли мови і говорять швабським діалектом.

В XIII в. ці німецькі жида з'явилися в Польщі, а трошки пізніше ми зустрічаємо їх і у нас, на Україні. Ми бачимо, що вони, посуваючись на схід сонця, у XV в. згуртувалися, найбільш коло двох пунктів: коло більших міст Підляхії, коло Берестя і на Волині, у Луцьку, Володимирі-Волинському та інших.

Третя група жидів прийшла до нас із півдня — через Туреччину, Румунію, Крим. З етнографічного боку вони виявляють велику різницю від німецьких жидів. Жида по-близьку Середземного моря в XI в. прийняли іспансько-португальську мову. Розуміється, їх прийшло на Україну далеко менше, ніж онімечених жидів, а через те вони дуже швидко асимілювалися із останніми. Але ж ці жида мали зі свого боку дуже великий вплив на німецьких жидів; вони внесли іспанську організацію, кагал, і оживили жидівські традиції.

Коли ми бачимо, що український народ б'є жидів, так треба зауважити, що не віра і національність породили в нашого народу ворожі відносини до жидів. Наш народ по своєму наприму зовсім толерантний: він ніколи не заглядає у чужу совість. Але ж, на лихо, в жидівській традиції є такий погляд, що інші народи — вороги божі, а одні тільки жида — народ, Богом обраний. Це породжувало у жидів ненависть і викликало ворожі відносини до людей іншої

віри. В Європі ж вони появились без свого ґрунту і в малому числі, а все ж вони покористувалися своїм розвитком і своєю старою культурою. І цього культурного розвитку вони вживали на те, щоб прикладати його до економічного життя. В середніх віках вони зуміли стягти до себе всі капітали краю, вміли орудувати банковими операціями і таке інше. Між тим, лишаючися при своїх ексклюзивних традиціях, вони дбали про те, щоб економічно закріпостити народ. Приходячи до якого-небудь краю, вони гнулися перед силою і гнули під себе всіх, хто стояв нижче від них. Таку погану роль вони грали і в нас, на Україні. Вони підлещувалися до панів, заявляли себе вірними їм і таким чином отримували право експлуатувати простий народ. Все це виявилось величезною масою фактів, по яких можна пізнати, як ненавидів жидів простий народ, і скоро знялося повстання, він жидів також перебивав, як шляхту і недоляшків. Жидівські мемуаристи кажуть, що вони признають за жидами право верховодити народними силами і що гріх проти них боротися. Із цих жидівських мемуаристів, що жили на Україні, більш відомі два: перший — Натан-Нета-Бен-Мозе родом із Ганновера, був рабином у Заславі в часи повстання і описав його; другий, як здається, був рабином у Галичині, у Золочеві або в Перемишлі. Він дуже докладно описує напади козаків. Цей ще ясніше розказує про провідну ідею жидів і фантастично описує те, як жиди зробилися вибраним народом Єгови. «Козаки, — каже він, — народ чортів, вороги Єгови, через те що вони зайняли наш край, наші синагоги». Ось загалом така розправа йшла на Україні, і вона характеризує всі погляди, які висловили польські і жидівські мемуаристи.

Вернемося до загального ходу справи.

Поки Хмельницький організував під Білою Церквою полки із селян і лагодився рушати далі, поляки почали дуже старанно збирати на сеймі військо, і на цей раз їм поталанило. Тепер уся шляхта почула, що це діло не державне, не політичне, а станове, і через те вся заходилася своїм коштом

збирати військові сили. Може, це перший раз шляхта за шість тижнів поставила на ноги ціле військо, число якого сучасники визначають на 60 000 чоловік, але, мабуть, там було більше. Поляки лічили у війську тільки шляхтичів, але кожний шляхтич мав обов'язок привести з собою трьох «шерегових». Ці «шерегові» платні не діставали, але годували їх і озброювали коштом шляхти. Таким чином, коли польські джерела кажуть, що військо було 10 000, значить, було його тисяч 30—40. Так і тут число 60 000 треба в три рази збільшити. В цьому поході виникла для поляків нова трудність. Восним міністром і головним керманічем армії у польській державі був коронний гетьман або польний гетьман. Але на цей раз обидва гетьмани сиділи у полоні у татар. Таким чином, на той час у Польщі не було такого чоловіка, щоб мав право командувати армією. Через те поляки порішили призначити трьох тимчасових начальників, які звалися по-польськи «регіментарями».

Перебуваючи ще під Білою Церквою, Хмельницький довідався, що ця армія рушила проти нього, а почувши, кого призначили начальниками війська, він, сміючись, промовив: «Проти мене не допоможе ні латина, ні перина, ні дитина». Цими словами він дуже влучно охарактеризував призначених регіментарів. Перший із них, Остророг, — чоловік дуже вчений, але у військових справах він нічого не тямив. Другий, вибраний за свою знатність, Домінік Заславський був відомий сибарит. Третім регіментарем вибрано Олександра Конєцпольського, хлопця двадцяти літ, виключно через те, що батько його був гетьманом. Справа так скінчилася, як і можна було сподіватися. Вся ця армія зустрілася з Хмельницьким біля міста Пилява, на межах нинішніх Литинського і Летичівського повітів. У польській армії не було ніякого ладу. Начальників було три; крім того була ще ціла маса магнатів, що мали голос на військовій раді. Всі до того були впевнені в перемозі, що вибралися на кампанію, як на бал: понабирали із собою усяких розкошів, увесь час бенкетували та пиячили. Як кажуть, поляки привезли з собою цілі вози ланцюгів для сподіваних бранців.

Але ж тільки армія рушила, зараз же почалися суперечки та сварки між регіментарями і магнатами. Скоро обидві ворожі армії зустрілися, і Хмельницький довідався про суперечки в польському таборі, він вдався до дуже наївної хитрості, щоб налякати поляків, і ті хитрощі досягли повного успіху. Пустивши чутку, що він чекає допомоги від татар, він звелів полкові Кривоноса відділитися і, вивернувши кожухи, із криком «Аллах» увійти в козацький табір. Досить було цього, щоб на поляків навести страшенну паніку. Серед сварок начальників, серед браку всякої дисципліни вся ця армія кинулася врозтіч. Князь Ярема Вишневецький після невдалої спроби удержати на місці утікачів, теж кинувся навітікача і на другий день з двома слугами прибув до Львова.

Тепер перед Хмельницьким відкрилося чисте поле для діяльності. Він пішов на захід, обложив Львів, взяв із нього великий викуп, щоб розплатитися з татарами, і рушив далі до границь Польщі. Але тут з'являються перші симптоми слабості Хмельницького. Ми бачимо, що він на чолі двохсоттисячної армії облягає зовсім непотрібну йому кріпость Замость, на границі з Польщею, і лишається там на кілька тижнів, нібито не маючи змоги її узяти. Не розуміємо, що це означає. Тим часом він входить в згоду із сеймом і вимагає, щоб сейм вибрав короля, якого він хоче, власне, брата Владислава IV, Яна Казимира. Проти його бажання сейм не посмів заперечити, і Яна Казимира обрали королем. Скоро про це довідався Хмельницький, покинув Замость і вернувся до Києва. Це можна пояснити собі тільки тим, що у Хмельницького не було ніякого політичного виховання. Коли йому вдавалася справа, він плутався і не знав, що робити далі. Одночасно він нав'язує дипломатичні зносини у трьох-чотирьох протилежних напрямках і ніде не доводить їх до кінця. Це показує тільки, що культура народу стояла тоді дуже низько, що народ був неготовий до політичного життя; він не розумів ще, що він може зробити своїми силами. Коли народ ішов проти поляків, то тільки інстинктивно, як проти своїх гнобителів, бо бачив, що йому дуже погано живеться

під їх кормигою. Треба знати: щоб поставити щось добре замість поганого, на те треба принципів, які народ мусить виставляти у своїй боротьбі. Хто стоїть на чолі повстання, мусить знати всю суму бажань свого народу. Докоряти Хмельницькому за незнання цього не можна: він підніс прапор повстання того нещасного часу, коли народ мав змогу скинути із себе пута, але не знав, що робити далі.

В політичному напрямі в часи Хмельницького ми бачимо такі партії. Старшина має деяку культуру, але ж культуру після польського шаблону. Її бажання йдуть до того, щоб знищити польську шляхту і самій зайняти її місце. Вона не може стати на народний ґрунт, не може увийти собі держави з рівноправністю всіх членів суспільства без усяких станів. Ця партія прихильна тільки до федерації з Польщею.

Поруч цієї була й друга партія. Це група чи маса народу, яка не хоче станів таких, як у польській державі, але вона не може свого висловити, не вміє сформулювати своїх бажань.

Ця оцінка політики Хмельницького зовсім певірна, через те що автор опирається на факти, наведені Костомаровим, а Костомаров черпає свої відомості із другорядних джерел (хронік, мемуарів, бронур), лишаючи найважливіше і найгірніше джерело (дипломатичне листування, урядові акти) майже зовсім осторонь. Так, наприклад, звістка, що Хмельницький вимагав від сейму вибору Яна Казимира на короля і що сейм вибрав цього кандидата саме тому, що козацький гетьман цього бажав, це все легенда. Хмельницький хотів зразу підтримати кандидатуру московського царя на польський королівський престол, а коли цей відмовився, понирвав семигородського князя Юрія I Ракоці. Вже по виборі Яна Казимира вислав з-під Замостя до Семигорода Виговського, щоб намовив князя чим скоріш напасти на Краків і захопити польську корону в свої руки. Правда, прилюдно, про людське око, висловився Хмельницький кілька разів за вибір Яна Казимира, але аж тоді, коли цей вибір був уже і без того запевнений; він думав таким чином дістати собі ласку майбутнього короля. Годі зрозуміти, чому автор думає, що Замость був Хмельницькому не потрібний; це ж була найсильніша польська фортеця, а положення її на границі польсько-української території робило її ще важливішою. Зрештою, коли й згодиться із автором, тоді похід під Замость, треба уважати за воєнну демонстрацію (як от похід графа Турна під Відень в 30-літній війні), що мала на меті пагнати полякам якнайбільше страху і примусити до більших уступок. Вибір і посольство Яна Казимира не були причиною повернення Хмельницького на Україну, а служили йому лише приводом до повернення, бо пора вже була пізня (кінець листопада), а козаків не зникли до зимових походів, та й небезпечно було зоставитися на зиму у ворожому краю, не маючи кріпости у своїх руках. Що Хмельницький любив в один і той самий час нав'язувати дипломатичні переговори в 3-4

Нарешті, існував ще третій напрям, якого іноді держався Хмельницький. Це був напрям скласти федерацію з іншими малими сусідніми державами. На південно-західній границі України була ціла група держав, не зовсім незалежних, які хотіли ніби скласти того часу федерацію, а саме князівство Смигород, Волощина, Молдавія. Якраз в кінці XVI і на початку XVII в. ці держави міркують про федерацію, і якийсь час ця справа ніби й іде до ладу. Із сучасників Богдана було там двох дуже талановитих людей: це Василь Лупул, господар молдавський, і Юрій Ракоці, князь семигородський. Василь Лупул — перший патріот — родом арнавт

суперечних напрямках і часто не доводив їх до кінця, це не може бути доказом, що у нього не було ніякого політичного виховання, а тим менше годиться з цього робити висновок, що український народ був не готовий до політичного життя. Переглядаючи сучасну дипломатичну переписку, бачимо, що таку ж саму політику вела у той час і Польща, і Московщина, і Туреччина, не згадуючи вже про менші держави, що одночасно обдурювання якнайбільшого числа сусідніх держав вважалось тоді найбільшою дипломатичною мудрістю. Солідну, принципову політику вела в той час хіба одна Швеція. Притому не треба забувати, що політичні системи укладаються на основі державних традицій, а Хмельницькому приходилося виборювати самому підвалини державності. Зовсім інакше і, треба сказати, справдішніше опініє Хмельницького польський історик Кубаля. Ось декілька заміток цього вченого: «Чужинці порівнювали Хмельницького з Кромвелем, — порівняння само пасувалося, особливо на той час, коли вони виключно звертали на себе увагу сході і заходу Європи... Не вдаючись в оцінку обох цих відомих у своїй часі людей... треба признати, що Хмельницький мав з багатьох оглядів тяжку задачу. Його край мав з усіх боків відкриті кордони. Він не мав до свого розпорядження, як Кромвель, виключеної інтелігенції та засобів старої, могутньої держави; війна, фінанси, публічне господарство, адміністрація, відносини до сусідніх держав — все це треба було не лише створити, все це лежало на його голові. Мусив добирати і привчати людей, виникати в найдрібніші подробиці. А коли військо не мерло з голоду, коли він мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шинків, зручних агентів, коли ніколи не бракувало йому грошей... то це була його особиста заслуга, якій йому можна було позаздрити і то не лише у нас, в Польщі... Була це людина з кожного боку надзвичайних вимірів — переростав талановитих людей до того ступеня, що сягав у неуслоїній області. Можна би про нього сказати, що вродився володарем: умів закрити свої пам'яті; у вирішальні хвилини не вагався — всюди могутня воля і залізна рука... Ненемість у завтрашній днині і небезпека, що оточувала його з усіх боків: були джерелом його подиву гідної енергії та обережності. Звідси чуйність, добір людей, увага на кожну зміну відносин, звідси та блискавична реакція, коли відчував несправність і зраду. В безупинній боротьбі між життям і смертю не знав відпочинку і хитання: під виглядом інстинкту самозбереження пішов дорогою найменшого опору там, де найбільша вигода і безпека». — М. К.

(албанець)¹. До цього часу в молдавському господарстві був повний брак науки, літератури і навіть просто грамотності рідною мовою, через те народ хоч був і вільний, але зовсім некультурний, зовсім неосвічений.

Тим більше труднощі було насадити просвіту в народі, що в нього літературною мовою була мова староболгарська, для народу зовсім малозрозуміла, чужа. У нього і богослужбові книжки, і шкільна наука, і закони видавалися цією слов'янською мовою. Лупул перший переклав усі закони з церковно-слов'янської мови на народну. Він зрозумів, що тоді тільки він може опертися на народ, коли народ почне розвиватися на своєму національному ґрунті. Того часу Лупул господарював уже років з двадцять, і в нього склався такий політичний напрям: він піклувався, як би опертися на турецької кормиги. З цією метою він хотів опертися на Польщу. Так він шукає зв'язків із сильними польськими магнатами і видає одну свою дочку за князя Радзівілла, а другу — за Вишневецького. Несподівано ця його політика прийшла до того часу, коли Польща сама була на краю погібелі. Хмельницький зрозумів, як вигідне для нього було з'єднання з Лупулом, і він став шукати із ним зв'язку.

Був ще другий такий чоловік — Ракоці, князь семигородський. Ще в XVI в. Смигород був країною дуже культурною і передовою. На початку XVII в. Гаврило Бетлен-Габур увів у себе державною вірою соцініанство, найдемократичнішу релігію того часу. Мало того, всі протестантські вчені, яким робили різні утиски в других землях, збігаються до нього. До нього і збираються всі елементи, які бажали федерації. Для повного успіху цієї справи хотіли навіть злучитися з чехами-гуситами; але, як відомо, чехи під Білою горою програли свою справу, а Семигородові лишалось тоді тільки піти під протекторат турецького султана.

Ракоці, довідавшись, що Хмельницький бере над ляхами гору, прислав до нього посольство, пропонуючи йому з'єднатися на федеративних засадах. Хмельницькому і по-

¹ Це був час, коли зробилося князем або господарем можна було всякому чоловікові, хто заплатив турецькому султанові. — *Ред. поперед. вид.*

добалася ця думка, але він гадав, що це справа дуже важлива. Для цього треба було заручитися протекторатом турецького султана, а на це останнє не дозволяли народні інстинкти. Так Хмельницький хитається, думаючи то про федерацію з Польщею, то про федерацію з Молдавією та Семигородом. Але не вийшло ні те, ні друге, і скінчилося на тому, що народна маса заходила коло іншого шляху.

Вернувшись з-під Замостя до Києва у лютому 1649 р., Хмельницький довідався, що Польща вирядила послів, щоб скласти із козаками умову. Коли послы прибули, він прийняв їх у Переяславі. На чолі посольства був Адам Кисіль, воєвода київський, і Мезковський, що лишив після себе мемуари про те посольство. Як можна було сподіватися, посольство ні до чого не могло дійти. Послы стояли на старому: щоб установлено реєстри, а решта козаків, щоб знов вернулася до своїх обов'язків — поспільства; Хмельницький вимагав таких широких поступок, на які послы не були уповноважені. Просидівши довгий час у Переяславі, натерпівшись страху, послы так ні з чим і поїхали додому. Ясно було, що війна повинна була знову спалахнути, і вона не примусила на себе довго чекати.

¹ Тут треба згодитися з поглядом автора. Передусім семигородському князеві зовсім не ходило про федерацію з козацтвом та Україною, він лише бажав за допомогою Хмельницького захопити польську королівську корону. А що з цього нічого не вийшло, то вина виключно на боці князя, котрий у такі важливі хвилини, перед зборівською та берестецькою кампанією, не міг підважитися на рішучий крок і покинути своє вичікуване становище. Саме в тому проявляється дипломатичний хист Хмельницького, що все дбав про знищення політичних антагонізмів різних держав та особистих амбіцій їхніх володарів для своїх цілей, що пильно берігся, щоб не опиратися виключно на самих татар, а відтак на саму лише Москву та через це не попасти в надто велику залежність від цих своїх союзників. — М.К.

СЬОМА ГЛАВА

Збараж. — Зборівська умова. — Невдоволені на Україні. — Співка Хмельницького з Лупулом. — Друга війна з Польщею. — Берестечко. — Білоцерківська умова. — Батіг. — Жванець. — Переяславська умова. — Смерть Хмельницького

У попередній главі ми зупинилися на поході Хмельницького 1648 р., коли він, побачивши багато ворожих сил, як здається, сам не знав, що далі робити, а це тому, що у нього не було ясного політичного ідеалу. Винуватити його в цьому не можна, бо те саме було і з цілим українським народом; народ знав свої кривди, та не знав, як здобути свої права, як усунути кривду. Життєва хвиля винесла Богдана на самий верх народного руху, але він, як чоловік свого часу, був тільки представником ідеалів маси. Через те ми бачимо чудне діло: коли Хмельницькому довелося поставити народові свою правду, він не міг цієї правди знайти.

Після Пилипи і Львова Хмельницький, маючи численну військову силу, на шість тижнів затримується у маленькому місті Замості і вказує тільки сеймові, кого вибрати на вакантний польський трон. Сейм вдоволів бажання Хмельницького, вибрав королем Яна Казимира, який не мав жодної симпатії до козацької справи, і Хмельницький повернувся до Києва чекати польського посольства. Посольство, як відомо, приїхало, та ні до чого домовитися не можна було: послы вважали козаків не за окремий стан, а за звичайне наймане військо. На цьому козаки не могли задовольнитися. Через те кидалися трактувати то про церковні справи, то про землі, нарешті козаки договорилися до того, що їм не треба ні Польщі, ні короля.

Так посла повернули ні з чим назад, і під літо 1649 р. знову починається війна. Хмельницький кличе на підмогу татар. Татари знають, що в цій війні можна набрати багато здобичі: тим-то й не диво, що тепер вже сам хан іде на підмогу козакам із всіма своїми силами. Не буду розказувати ходу війни: це відома так звана Збаразька кампанія. Передове польське військо зустрілося з козаками під Збаражем, на західній Волині¹, де козаки його й обложили. Тоді король підняв так зване посполите рушення, цебто покликав усіх шляхтичів на війну і пішов на підмогу обложеним. Довідавшись про це, Хмельницький залишив частину війська і з татарами пішов назустріч королеві. Він зустрів короля під Зборовом², розбив його і обложив. Становище поляків було безвихідним. Тоді вони звернулися до кримського хана, просячи у нього підмоги. Той схилив Хмельницького до мира. Зроблено було так звану Зборівську умову. Ця дія Хмельницького ще більш дивна, ніж поворот його з-під Замостя. Він мав змогу зробити все, чого б тільки не забажав. Візьми він тільки табір — у нього в руках був би і король, і все польське військо, всі дворяни і адміністрація. Але Хмельницький не знав, що йому робити. Через те виходить така чудна річ, ніби він перепрошує короля за свій бунт, просить у нього посольства і обіцяє прийняти ті пункти, які дадуть йому поляки.

Після Зборівської умови від Польщі відділялася Ук-

¹ Тепер у Галичині. — *Ред. поперед. вид.*

² В Галичині. — *Ред. поперед. вид.*

³ Хмельницький, безперечно, добре знав, що йому робити, але не мав змоги своїх думок перевести в діло. Справа у тому, що хазяїном при Зборівській угоді був не він, а татарський хан. Польський король звернувся з переговорами до хана, і цей захопив усю справу у свої руки. А це ж відома річ, що татарам зовсім не байдуже цілковитий погром Польщі і скріплення України та козаччини. Політика хана йшла до ослаблення обох сторін, під воювали, і що тенденцію видно із точок Зборівського договору. Найбільше скористалися тут татари. Польща відступила їм значний шмат землі над долиною Дніпром і Дністром, дозволила брати з поворотом ясир, зобов'язувалася платити 30 000 дукатів річно і дати підмогу проти Московщини; хан перебрав гарантію додержання миру, лишаючи через це за собою змогу втручатися і падали в польсько-козацькі відносини. Хмельницькому годі було тут же під Зборовом доводити до війни з татарами, і тому він мусив рятувати бодай це, що удалося прятувати, мусив дбати, щоб бодай козаччину заспокоїти. Все це треба мати на увазі при розгляді ролі, яку відіграв хан гетьман під Зборовом, а тоді присуд не може впасти так гостро і несправедливо, як у автора. — *М.К.*

раїна, а власне три воеводства українських — Чернігівське, Київське і Брацлавське. Це такі воеводства, в яких завжди існував козацький елемент. Таким чином, зовсім не бралися до уваги етнографічні межі. Для цих трьох воеводств признається нормальним козацький лад. Козаками визнано 40 000 реєстрового війська. Для Польщі це була велика уступка, але для українського народу — жодної, бо Хмельницький обіцяв йому, що всі здобудуть собі волю, всі будуть козаками. Між тим в умові було сказано, що всі останні, що не ввійдуть у реєстр, мусять повернутись до легальної пошлушності своїм панам. Отже, пани мали знову повернутися на Україну. З боку Хмельницького це була вже не політична хиба, а просто кривда для свого народу.

Щодо віри Польща після Зборівської умови визнала повну толеранцію і зрівнювала права православного духовенства з католицьким. Поляки обіцяли ніколи не вводити на Україні унії, віддати православним захоплені у них уніатами монастирі і церкви. Крім того Хмельницький домагався, щоб православну ієрархію відновлено у тому виді, в якому вона була за Сагайдачного, і вимагав для всіх православних єпископів голосу в сенаті на рівні з католицькими ієрархами. Для української шляхти Хмельницький домагався зрівняння з польською шляхтою, але, правду кажучи, не було про що дбати, бо на Україні були тільки дві невеличкі групи шляхтичів, що мешкали в старобоярських селах біля Любецького і Овруцького замків. Таку дрібницю здавалося б, не можна було робити пунктом умови, але тоді вже біля Хмельницького стояла купка людей, які ради були захити прав польської шляхти для себе і бажали створити свою шляхту на Україні.

Зборівської умови не затвердила ні одна, ні друга сторона. Поляки завжди вказували на такий легальний вихід, що король не мав права робити умови без згоди сейму. Сейм умови цієї не визнав — і усю справу скасовано. Коли київський митрополит поїхав у Варшаву до сенату, його не допустили. Після пунктів Зборівської умови пани мали вертатись на Україну, але мало хто наслідився повернутись до

¹ Сейм затвердив Зборівську умову зараз же, в грудні 1649 р. — *М.К.*

своїх маєтків, боячися ворожого духу народу, що, скоштувавши козачого життя, не схоче терпіти панщини. Один сучасний польський мемуарист Твардовський каже, аби шляхтич сикнув на холопа, той зараз почує за плечима у себе 40 000 реєстрових.

Не була задоволена Зборівськими пунктами і українська шляхта, а ще більше був незадоволений український народ, бо окрім тих трьох воєводств у козацькому повстанні брали участь і інші області, а тепер козацтво обмежено лише трьома українськими воєводствами. На поклик Хмельницького повстала вся народна маса за козацькі права, виборола собі волю і тепер нізащо не хотіла згодитись, щоб все те пішло на користь невеликої тільки групи людей, що увійдуть до реєстру, а щоб решта знову повернула до ненависного кріпацтва.

Хмельницький і сам побачив свою помилку і почав братися за середні міри. Він придумав таку дипломатичну фікцію: коли довелося заводити козацькі реєстри, він звелів до кожного козака приписувати трьох або чотирьох помічників, мотивуючи тим, що одній сім'ї дуже трудно ставити козака до війська. Таким чином у реєстр записано сорок тисяч козаків, а в дійсності їх було близько двохсот тисяч чоловік. Але ж і цим не можна було задовольнити народ. Лишалася ще дуже численна маса, що мала повернутися до кріпацтва. Серед старшини, окрім партизанів шляхетства, була теж чимала купка щирих демократів, що цілком поділяли ідеали маси. Протест цієї групи був досить значний, бо кількох полковників, більш гарячих, Хмельницький покарав смертю, наприклад Мозиря, Гладкого, але ж і побачив, що несила угамувати народного голосу.

Рік здержував Хмельницький народне незадоволення проти себе, але нарешті і для нього стало ясно, що боротьба знову мусить виникнути. Серед таких тяжких обставин він шукає виходу в яких-небудь політичних комбінаціях, і ми бачимо в нього кілька таких планів, але жодного він не довів до кінця, як слід. У Зборівській умові ми бачимо ніби бажання його завести федерацію з Польщею, але ж він не зумів її добре обставити, зробивши полякам більше поступок, ніж треба було. Була в нього і інша комбінація — бажання

утворити федерацію південнослов'янських і неслов'янських народів під протекторатом турецького султана. Коли б до Семигорода та Молдавії прилучити ще Україну, утворились би немов великі придніпровсько-дунайські з'єднані держави, які не потребували б і дуже великої військової допомоги, бо головний ворог цих народів — турки — не займав би їх, султан був би їх протектором. Але ж федерація — устрій дуже гарний, дуже прогресивний, та вимагає й великої освіти, самопізнання, для того щоб її завести. Такі й великі держави, як Швейцарія, американські держави, добре поставлені через те, що народи, які становлять ці федерації, стоять на високому ступені розвитку. На Україні ж цього зробити, здається, не можна було.

Сам Хмельницький бажав такої федерації, але не знав, що і як треба робити. Почав він заходити свої не з того боку. Він хотів сполучитись поперед усього династично, гадаючи, що зв'язком між князівськими родами зміцниться зв'язок між державами. Хмельницький задумав оженити свого сина Тимоша на дочці молдавського господаря Лупула. Такі зв'язки, як от женячка, не ведуть, розуміється, до чогось тривалого, тим більше, що обидві ці династії тільки ще починалися. Сам Лупул неохоче йшов на такий зв'язок: він не зовсім міцно сидів у Молдавії, а спілка з чоловіком такого хиткого становища, в якому був Хмельницький, більше могла пошкодити, ніж допомогти йому. Між тим Хмельницький надавав дуже велику вагу зв'язкові з Лупулом і постановив конче одружити свого сина Тимоша з його дочкою. Хоч як вагався Лупул, але, нарешті, мусив віддати дочку, коли Тиміш прийшов з двадцятьма тисячами козаків, неначе походом. Богдан Хмельницький, як сам він висловлювався, послав до Лупула двадцять тисяч справу. З Лупулом таким чином уладнав Хмельницький із південних але нічого не встиг зробити з найрозумнішим із південних князів того часу — із семигородським князем Ракоці. Два чи три рази вони обмінялися посольством, але це ні до чого не привело, бо Ракоці шукав уже собі зв'язків у іншому місці.

Таким чином весь 1650 р., як ми бачимо, ужив Хмельницький на заведення федеративних зв'язків із південними

князівствами, але на другий вже рік (1651 р.) починається знову війна з Польщею.

У Зборівській умові були такі пункти, що польські війська не мають права стояти в українських воеводствах, але не були ясно означені межі між цими воеводствами і Польщею. От із-за цього і починається війна на межі Поділля. Брацлавський полковник Нечай відверто протестував проти Зборівської умови і бажав нової війни з поляками, щоб зламати умову. Калиновський і Ляндскоронський теж хотіли зламати умову і чекали тільки, до чого б причепитись. Війна розпочалася з боку поляків, а саме з нападу на Нечая. До нас дійшла народна дума, яка з надзвичайною правдивістю оповідає про всю цю справу. В містечку Краснім, на м'ясиці, Нечай безпечно гуляв на ринку зі своїми козаками; з цього скористалися поляки, несподівано наскочили, обступили містечко і геть чисто вирізали козаків. Нечай оборонявся надзвичайно хоробро, але його вбито. Після цього польське військо пішло в Брацлавщину, сплюндрувало по дорозі всі міста і села, і весь край стало прилучати до Польщі. Спочатку йому щастило, поки не зустрілося воно із вінницьким полковником Богуном, який устиг затримати його коло Вінницького замку, поки не надійшли інші полки на підмогу. Скінчилася та баталія загальною панікою і втечею поляків.

Обидві сторони тягли війну, поки не зійшлися під Берестечком. Це так звана Берестецька кампанія. З обох сторін тут виставлено всі свої сили; під Берестечком зібралось півмільйона народу. З одного боку стояли козаки і з ними сто тисяч татар; з другого боку — вся озброєна шляхта і польські регулярні війська. Як відомо, ця битва була нещаслива для козаків, та і хід самої війни був дуже чудний. З самого початку хан заявив, що Хмельницький піддурив його, пообіцявши великий ясир, і через те він поверне зараз додому. Хмельницький поїхав умовляти хана, але хан захопив Хмельницького у полон. Таким чином, козаки лишилися без гетьмана. Між козаками починалася паніка. Піддержати спокій зумів кропивенський полковник Филон Джеджалей, якому Хмельницький доручив владу над табором. Козаки обрали наказним гетьманом полковника Богу-

на. Ця Берестецька кампанія обійшлася козакам вельми дорого: не тільки польські, але й сторонні історики свідчать, що козаків побито у ній від тридцяти до сорока тисяч. Козацька справа, здавалося, зовсім програла, але ж вона держалася не не самій тільки козаччині, а більше на народних інстинктах, була широко народна, то вона не могла програти. Енергія народної маси, як і раніше, підтримала її і провадила її далі.

Між тим Хмельницький, невідомо яким чином, чи обіцянкою викупу за себе, чи політичними доводами, переконав хана, щоб той випустив його на волю. Довідавшись про берестецьку невдачу, він поїхав на Україну організувати нові сили до дальшої боротьби і взявся за цю справу дуже енергійно. Тим часом посполите рушення, яке складало більшість польського війська під Берестечком, не могло довго вистояти у зброї, і з-під Берестечка почало розходитися додому. Таким чином у поляків лишилось тільки дуже нечисленне регулярне військо. Між тим у Богдана зібралось нове велике військо. І хоч на підмогу полякам прийшов литовський гетьман Радзівілл, Хмельницький мав уже такі численні сили, що укламав змогу боротися з поляками і примусив їх миритися. Укладено другу умову, Білоцерківську, у вересні 1651 р. Це повторення Зборівської умови, тільки у менших межах на невигоду козаків. Ресстр їх зменшено на 20 000 чоловік, і з трьох воеводств віддається козакам тільки Київське, а Подільське і Брацлавське мусять зайняти польські війська. Тому що обидві сторони були замучені боротьбою, вони дбали про те тільки, щоб на чому-небудь помиритись, не дуже турбуючись про точки умови. Окрім того, обидві сторони певні були, що цієї умови стане не на довго.

На другий уже рік Хмельницький і не думає додержувати її. Під Батогом (1652 р.) він робить напад на польський обоз і вирізує поляків. Не буду стежити за ходом війни, яка тягнеться ще два роки. За той час Хмельницький пробує третю федеративну комбінацію — зв'язку із Московією. По-перше тягнеться війна з поляками, він посилає до Москви одне посольство за другим, прохаючи царя прийняти Україну під свою руку. Дуже довго ведеться ця справа. Спочатку цар Олексій Михайлович вагався прийняти пропо-

зицію Хмельницького і скликав для цього «земський собор». Більшість московського суспільства стояла за те, щоб не приймати, просто і вірно мотивуючи свою незгоду тим, що «Черкаси не стерплять руки великого государя». Дуже довго — два роки — вагається московський уряд. Нарешті бере верх думка, що треба прийняти. Тоді починається тяганина із пересилкою умов, на яких можна прийняти: більш ніж 12 проектів посилають туди й назад. Між тим увесь час тягнеться війна з Польщею. В кінці 1653 р. козаки примушують під Жванцем поляків до нової умови¹, а вже з початку 1654 р. Хмельницький поспішає на раду в Переяславі, куди цар прислав бояр з умовами, на яких Україна могла б з'єднатися з Москвою. Тут-то між гетьманом Хмельницьким і козацькою старшиною, з одного боку, з боярами Бутурліним, Алфер'євим, дяком Лопухіним і іншими — з другого, стверджено пункти так званої Переяславської умови (8 січня 1654 р.). Кілька пунктів тільки обговорено докладно, більша частина їх лишилася неясною, не обговореною як слід. Можна думати, що так поставлено цю справу з одного боку навмисно, бо ми бачимо, що в XVII в. це й є політика московських царів — користуватись неясністю умови, вияснити неясне по-своєму і повільно відбирати права у другої сторони.

Після Переяславської умови реєстрове військо збільшується до 60 000 чоловік. Це військо мусило виходити на царську службу за платню, яку мали видавати з міського доходу. Але хто і як буде управляти фінансами краю, про це в умові не сказано. Місцевих станів призначено два: козацький і міщанський. Цікаво те, що коли приймали робити перепис, простий народ, боячись, щоб не довелося вертатись до кріпацтва, увесь записався до міщан. Таким чином, ми зовсім не зустрічаємо у списках селянського стану. В Переяславській умові дуже неясно висловлено політичні права України: не сказано ясно, чи гетьман має право вести переговори з чужими державами. Це був один із спірних

¹ Під Жванцем не було ніякої умови між козаками і Польщею. Самі одні татари завели договір із польським королем в ім'я своїм і козаків. Ні Хмельницького, ні його послів не допущено до участі у переговорах. — М.К.

пунктів. Другим таким спірним пунктом було питання, чи має право московське військо входити в українські міста. Як здається, приватно впущено чотири гарнізони з вояками до Києва, Чернігова, Ніжина і Переяслава, хоч в умові про це нічого не сказано. Одним словом, Переяславська умова була зроблена на швидку руку. З боку Хмельницького і козаків справу поведено зовсім недбало і нерозумно і дуже обмислено з боку московського уряду, котрий був добре практикований у дипломатичних зносинах, в яких головний ґрунт становило «канцелярське крющотворство», не договорювання, загальні вирази, які можна було розуміти так і інакше. Хмельницький на три роки пережив Переяславську умову і сам побачив, що він не загарантував автономічних прав Україні, але він нічого вже не спроможний був зробити. Умер він у Суботіві 27 червня 1657 року.

Коли ми придивимось до того, яку силу дав Хмельницькому народ і як він скористався своїм становищем, мусимо признати повну недотепність його у політичних справах. У таких справах мале значення має фізична сила; треба моральної сили, треба мати ясний ідеал, щоб народ зміг досягнути свою мету, інакше сам народ віддасть себе власними

¹ В міжнародних договорах вирішує саме не «канцелярське крющотворство», а сила, та фізична спромога викладати договір на свою користь. І без вагання можна сказати, що на дорозі, якою пішов дальший політичний розвиток Східної Європи, не допомогла би Україні і найбільш старанно та обережно заведена умова. — М.К.

² Як уявляється «політична недотепність» Хмельницького у світлі реальних фактів і що про неї думають інші, навіть чужі, ворожо настроєні історики, на це ми вже вказали вище. Тут ще зазначимо, що ні один гетьман перед ним, ані після нього не підігравав навіть приблизно такої визначної ролі в європейській політиці, як Хмельницький. Переглядаючи дипломатичну переписку з того часу, бачимо, що він одним махом висунув Україну до ряду дуже важливих чинників у Європі, що ні одна важлива політична комбінація не обходилася без його співучасті або бодей без того, щоб його особи не брали в рахунок. Як популярне було ім'я Хмельницького в сучасній Європі навіть у кругах, що стояли далі від політики, показує нам переписка Коменського або й ревелійці Дабіка, показує нам велику кількість сучасних історичних трактатів про нього, що появились не лише в Польщі, але і в Німеччині, Італії, Франції, Нідерландах і Англії. Нам здається, що пізнішу трагедію України спричинило чимало й те, що Хмельницький гетьманував короткий час, щоб поставити Україну на сильні ноги, та що ніхто з його наслідників-гетьманів не дорів'юмує до когось.

Згадати треба, що автор зовсім не звернув уваги на величезний організаційний та адміністративний талант Хмельницького і на його заслугу на тих полях. — М.К.

силами на поталу ворогам. Якщо культура не підготувала народ до того, щоб жити самостійно, він нічого не зможе зробити.

Між роками 1640 і 1657 у трьох місцях підіймається революційний рух, і в одній тільки Англії цей рух мав успіх. Неаполітанська революція провалилася так само, як і українська. Порівняння це важливе через те, що звідусіль видно, що там тільки можна сподіватися успіху, де народів вистачає культури. Не маючи ж політичного переконання, політичного розуму, народ нічого не зможе зробити. Це ясно ми побачимо з другої половини української історії козаччини, коли нам доведеться говорити про найсумніші часи на Україні, які сам народ дуже вірно схарактеризував словом «Руїна».

ВОСЬМА ГЛАВА

Загальна картина України в часах Руїни. — Гетьман Виговський і Гадяцька умова. — Брюховецький. — Гетьман Петро Дорошенко. — Тетеря. — Еміграція на Слобідську Україну. — Андрусівський мир. — Гетьман Самійлович (1657—1687 рр.)

Період в історії козаччини, що наступив після смерті Хмельницького, справді можна назвати Руїною, як і протягом того часу, так і з огляду на наслідки для краю. Ми не будемо оглядати усіх фактів цього періоду, а зробимо тільки загальну характеристику його.

Руїна залежить дуже від малого розвитку народу: у нього було доволі енергії, але не було ідеалів. Скинувши те, що було для нього погане, народ не знає, як збудувати собі те, що для нього потрібне, не уміє навіть висловити, чого власне бажає. У нього де-не-де просвічують іноді інстинкти, але зовсім бракує ясного ідеалу. Виявилось це зараз після смерті Хмельницького, коли треба було упорядкувати побут краю. Тут відразу являються дві групи людей, які висловлюють цілком протилежні бажання, тягнуть у різні сторони.

Тому що народ жив під польською кормигою, з'являється група людей, котра хоче на своєму ґрунті завести польські порядки, котра хоче утворити своє власне шляхетство і через те бажає стати під протекцією Польщі, щоб у своїх бажаннях опиратись на її державну силу. Друга група, велика народна маса, зовсім не хоче цього: вона добре

відчуває, що це для неї шкідливе, але не вміє висловити, чого власне бажає, що для неї потрібне. З'являється питання: як же їй влаштуватися, що робити? Вона не знаходить для себе іншого виходу, як цілком довірити свою справу проводирям своїм, а останні не вміють так само, як і маса, сформулювати її ідеалів, ставлять справу на той же самий шлях, що і попередня група, — на утворення привілейованого стану, тільки за допомогою не польського вже уряду, а московського; це й є початок того шляхетства, що стало прозиватись малоросійським дворянством. Серед боротьби, що її ведуть ці дві групи, не кажучи вже про поганий вплив її на політику сусідніх держав, виявляється одна дуже неприємна риса: ніхто не виявляє того принципу, в ім'я якого він бореться, а кожний веде лише боротьбу з окремими одиницями. Так звичайно завжди буває в малорозвинених громадах: замість боротьби за принципи, ведеться боротьба за особисті інтереси. Як наслідок слабого розвитку народу являється те, що все у нього йде, як попало, причому егоїстичні потяги мають перевагу над громадським ділом. Ці гидкі риси яскраво виявляються на гетьманських виборах. Ми бачимо цілий ряд таких гетьманів, яких ставила перша група народу, цебто прихильників Польщі. Загальна тактика першої групи така, щоб привабити до себе впливових людей, старшину, провести спільними силами вибір гетьмана і, завівши зносини з Польщею, дістати для краю яку-небудь автономію. Такими гетьманами були Виговський, Юрій Хмельницький у другій половині свого гетьманування, Павло Тетеря, найнеприсмніша із них особа, і Ханенко. Всі вони піддаються під протекцію Польщі і, опираючись на неї, дбають про те, щоб завести в життя свої польсько-шляхетські ідеали.

Люди другої групи ще менш зрозумілі в своїх бажаннях. Вони протестують проти першої групи, вибирають собі нових і звертаються до московського царя, щоб той прийняв їх під свій протекторат. Московський уряд дуже радо приймає їх, посилав їм військову допомогу, але разом з тим дуже тактично нищить пункти Переяславської угоди і зменшує

Гетьман Іван Виговський

таким чином автономні права України. Усе це уряд московський робить ніби після раніше строго обдуманого плану. І справді, ми бачимо, що за час одного півстоліття після Переяславської угоди одна за другою ідуть угоди з гетьманами Юрієм Хмельницьким (1660-1663 рр.), Брюховецьким, Многогрішним (1669-1672 рр.), Самійловичем, і всі вони ведуть до скорочення пунктів Переяславських. Московський уряд використовував ті труднощі, що наставали завжди, коли справа доходила до вибору гетьмана: із пунктів Переяславської угоди не знати було напевно, від кого залежить вибір гетьмана, хто має право його обирати. Через те стати гетьманом було дуже легко, кандидатів було, звичайно, дуже багато. В принципі головні права, права суверенітету, належать ніби всьому народові, але в пунктах угоди не поставлено, з кого має складатись така народна рада. Через те після смерті Хмельницького обирають, ми бачимо, гетьманів на трьох видах ради: іноді на раді старшин, іноді на раді козацькій-військовій, а іноді на чорній раді. Першу раду складав, звичайно, сам гетьман, і складалася вона із старшини до сотника. Козацька рада збиралася найбільше під час походів. На третій раді — на чорній — збирався весь народ. Це, розуміється, була утопія: весь народ зібрати було неможливо. Ця чорна рада не мала жодної організації: справа вирішувалася, звичайно, галасуванням і бійкою.

Така була загальна картина України в часи Руїни.

Коли зупинимось на поодиноких фактах, то побачимо, що більш-менш талановитих людей за цей час було дуже не багато. Найбільш позитивним типом першої групи являється гетьман Іван Виговський (1657-1660 рр.). Він, безперечно, мав ясно намічений ідеал, але такий, якого народ не міг прийняти. Виразно це виявляється в Гадяцькій умові 6 вересня 1658 р. З великим трудом удалося Виговському провести цю умову, але вона була не довговічна: скоро вістка про неї дійшла до народу, проти Виговського піднялося загальне обурення, і він ледве встиг спастися. Гадяцькі умови такі: Польща робила для України великі

Гетьман Петро Дорошенко

уступки на національному полі. Україна — воєводства: Київське, Чернігівське і Брацлавське — об'являлись державою у внутрішніх справах вільною і незалежною, з'єднаною із Польщею під назвою Великого Князівства Руського, на правах Великого Князівства Литовського. Всі уряди мали зайняти тільки місцеві люди — русини. Великі уступки робить Польща і з освітнього боку. З почину невеликої купки людей, Юрія Немирича і інших, добилися від Польщі згоди на те, щоб скрізь по Україні вільно було закладати друкарні, друкувати книжки без усякої цензури. Крім того, мали заснувати на Україні два університети.

Звернемо тепер увагу на гетьмана другої групи, який був народним кандидатом, але дуже невдалим. Перші десять літ після смерті Богдана Хмельницького народ велику увагу звертає на голос Запорозжя. Запорозжя вважалось ідеалом того устрою, який бажав завести у себе народ, і через те воно являється ніби провідником народу, дає тон народному життю. Розуміється, Запорозжя вплинуло виключно своєю моральною, а не фізичною силою. Тому при виборі гетьмана народ прислухається до Запорозжя і вибирає на гетьмана того, кого рекомендує Запорозжя. Таким рекомендованим гетьманом і був Іван Брюховецький (1663-1665 pp.), на якого покладали великі надії і народ, і Запорозжя, але він не справдив цих надій. Добувши гетьманську булаву волею простого народу і Запорозжя, він іде проти інтересів народу і дбає виключно тільки про особисту кар'єру. Бажаючи заручитись підмогою центральної власті, він іде на поклін у Москву і робить там таку умову, яка пішла йому на користь. Цією умовою він згодився віддати усі українські городи царським воєводам і зробити народний перепис: цим він віддав усю фінансову сторону своєї влади у руки центрального уряду. Але Брюховецькому не поталанило завести цих нових порядків: і старшина, і простий народ, довідавшись про цю умову, з'єднавшись на якийсь час, скинули Брюховецького і вбили його. Разом із Брюховецьким упав і престиж запорожців: кандидати Запорозжя перестали вже мати таке значення, як раніше.

Звернемо увагу ще на одного гетьмана, котрий з цілого їх ряду, безперечно, був найбільш талановитим, найбільш розумним чоловіком і справжнім патріотом, що дбав про долю свого народу. Таким гетьманом був Петро Дорошенко (1665-1675 pp.). Він бачив, що уряди московський і польський, користуючись тим, що попередники його опирались на них, зменшували автономні права України. Розумів він і те, що при тогочасному становищі Україні не можна було обійтись без чужоземної опори. Через те, вирішивши не шукати допомоги у московського і польського урядів, він придумав третю комбінацію — спертися на турецький уряд. Це не було фантастичним проєктом. Перед його очима стояли два румунських господарства, які під турецькою владою добилися повного порядку в своїх землях. Можна було сподіватись, що і Україна доб'ється таких умов. Але тут виникла для нього велика трудність. Чим нижче стоїть цивілізація в народі, тим більше панує над ним сила звички. Майже безустанно, протягом двохсот років, козаки вели боротьбу з мусульманським миром, а тут треба було шукати у нього допомоги, опираючись на нього. Люди більш патріотичні і розумні зрозуміли і пішли за ним. Так київський митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський цілком поділяв плани Дорошенка і підтримував його. З маленькими силами зміг Дорошенко продержатись років десять, але не мав змоги довести діла до кінця, бо коли не хоче чого народна маса, то нічого не можна вдіяти.

Звернемо тепер увагу на гетьманів негативного типу. Такою фігурою є Павло Тетеря (1663—1665 pp.), гетьман Правобережної України. Це тип інтригана, який не гірш Брюховецького женеться за особистими інтересами, але йде до цього іншим шляхом. Він має діло із польською шляхтою, яка не спроможна таки до такого відпору, як московський уряд. При досягненні своєї мети він іде на міри, за які завжди хапаються люди честолобні, але не сильні: це непомірна його жорстокість. Він боїться усіх більш-менш вдатних людей, чи за їхнє славне минуле, чи за їхні протекції і ставить своїм завданням знищити їх. Польський уряд

підтримує його у цьому і допомагає йому. І ми бачимо, що всіх видатних людей за доносами Тетері або покарано на горло, або засуджено в тюрму. Так Івана Виговського, котрий у ті часи був київським воеводою, і подільського полковника Богуна обвинуватив Тетеря у зносінах із Брюховецьким, і польський уряд покарав їх на горло 1664 р. Раніш згаданого митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського, Гедеона (Юрка) Хмельницького, полковника Грицька Гуляницького заслано в Марієнбурзьку фортецю, де вони відсиділи по два роки. Але такі заходи не принесли Тетері ніякої користі; навпаки, вони викликали тільки обурення народу проти нього, і це примусило його тікати в Польщу.

Серед цієї внутрішньої боротьби кожна партія мусить обертатись за допомогою до сусідніх держав, не покладаючись на свої сили. Через те кожна сусідня держава вважає край своїм, веде за нього боротьбу, і чим далі, тим сторони стають більш жорстокими. Наслідком цього настає правдиве руйнування краю, кожний стан суспільності тратить свої криваві здобутки, а з ними разом свої надії, пропадає віра в добро, а з тим і енергія до опору, до обстоювання за своє. Уся південна сторона України без перебільшення обертається у справжню пустелю. Нарешті, єдиним виходом із такого скрутного становища являється для народу еміграція. Внутрішня боротьба і війна з турками, поляками і москалями знищили на Правобережжі мало не половину людності, решта ж, не бачачи кінця своєму лихові, вибирається із правобережних земель у південну частину Полтавщини, у теперішній Кобеляцький і Константинівський повіти. Нарешті і тут не вистачає місця. Тоді починають переселятись у Слобідську Україну, яка складалася з сучасної Харківської губернії і південної половини Воронежської і Курської губерній. Ця еміграція зустрілася тут із другою еміграційною

¹ Найменш постраждали при цьому полки Ніжинський, Переяславський і Стародубський. — *Ред. поперед. вид.*

хвилею, що вийшла ще до часів Хмельницького. Друга хвиля була більш численна, і незабаром обидві хвилі злилися.

Кінчається Руїна дуже оригінальним і дипломатичним фактом. Усі три держави, що вели поміж собою боротьбу на Україні, втомилися. Російський уряд, заволодівши цілком лівобережною частиною України, відрікається від решти, думаючи, що так йому краще буде. Інші держави, дуже втомлені боротьбою, на цьому заспокоюються. Як наслідок примирення між державами лишилися дві умови. Перша умова 1667 р., це так званий Андрусівський мир, після якого Україна розділилася Дніпром на дві частини, на правобережну і лівобережну. Перша дісталася Польщі, друга Москві. Маленький виняток із цього робить місто Київ і невеличкою територією; він переходив на два роки до Москви, хоч і лежав на правому березі Дніпра. Але він уже ніколи не вернувся до Польщі. Другу умову зроблено у вісімдесятих роках — трактат московський 1680 р., бахчисарайський 1686 р., де всі держави згодилися на ось що: великий шмат України — південно-східна частина Київщини від Трипілля до Звенигородки і сучасної Херсонщини — лишають пустелею. Номінальне право лишалось за Польщею, фактично ж ніхто не мав права там оселитись. Боротьба тяглася мало не півстоліття. Отакі характерні риси того періоду історії України, що зветься Руїною.

Поворот в історії України становить гетьманування Івана Мазепи. Мазепа наслідував булаву від гетьмана Івана Самійловича (1672-1687 рр.), котрий являв собою тип лівобережної військової старшини того часу. Старшина добре розуміє, що, йдучи в лад з московським урядом, вона може виробити із себе такий стан, що буде діставати від уряду чини, маєтки, цебто вона зробиться привілейованим станом. Найкращим типом такої старшини і є гетьман Самійлович. Він робить усе, чого вимагає від нього московський уряд, але за це щоразу він випрошує собі нові маєтки. Дивлячись на напрям гетьмана, і уся старшина до сот-

¹ Це штучна політика, яка зветься тепер «робити собі буфер». — *Авт.*

ників пішла тим же шляхом: стала випрошувати собі від уряду мастки або сама забирала такі мастки у слабших, а вже потім випрошувала в уряду затвердження таких незаконних захватів. Починається просто та боротьба за левадки, нивки, гайки, що становить ґрунт до збагачення лівобережної старшини. Кожний збирає по змозі кругленький масток, обдираючи потрохи то поодиноких козаків, то цілі сільські громади. Такий був несимпатичний початок лівобережного дворянства. Ціле століття тягнеться шарпання старшиною земельної власності. Це знов-таки викликало для України нову біду: не проходило й одного дня, щоб з України не йшли до Москви доноси, викликані заздрістю. Коли тільки кому-небудь із старшини здавалося, що іншому більше щастило, зараз же у нього виникало бажання як-небудь спекатись щасливого суперника. Певний засіб до цього був донос. Немає ні одного гетьмана, на якого б не зроблено десятків доносів. Хоч як був зручний і добрий до своєї старшини гетьман Самійлович, але і він зробився жертвою доносу. Наслідком цього доносу Самійловича скинуто з гетьманування, арештовано і відправлено у Сибір, а гетьманом поставлено Мазепу, який глибоко замочив рукава у цьому доносі. Це було в ті часи, коли московськими царями були Петро і Іван, а за їх малолітством правила сестра Софія. Саме в той час Москва вела війну з Кримом. Під проводом любимця Софії, князя Голіцина, зробило московське військо два невдалих походи на Крим. Голіцин, знаючи, що на нього буде в Москві обурення за ці невдачі, вирішив відвернути вину від себе, а звернути її на Самійловича. Він переговорив з козацькою старшиною, а та подала донос, начебто Самійлович потайно змовлявся з татарами. Самійловича зараз же заарештовано, і тут же старшина вибрала на його місце Івана Мазепу, який був чоловік безумовно дуже освічений, мав ясний політичний ідеал, був великий патріот, але, як побачимо далі, всі його заходи пішли марно.

ДЕВ'ЯТА ГЛАВА

Гетьманування Івана Мазепи. — Його політика. — Дбайливість про освіту. — Народні реакції за Мазепу: Палій, Петрик. — Полтавська кампанія. — Утиски уряду після Полтавської битви. — Гетьман Скоропадський. — Павло Полуботок. — Малоросійська колегія. — Гетьман Данило Апостол. — Малоросійське правління. — Гетьман Кирило Розумовський. — Упадок автономії України (1764 р.)

Ми дійшли до кінця XVII століття, коли Україна опинилася в такому стані: правий берег перетворено в пустелю і такий ненормальний стан скріпили держави двома умовами; лівий же берег, котрий перебував під владою більш сильної держави, був густо заселений, і людності сюди прибувало, бо з Правобережної України переходили старшина, цілі села. Ми говорили вже, що лівобережна старшина, цілком забувши і про автономні інтереси рідного краю, і про демократичні бажання народу, дбала тільки про свої власні інтереси. То були часи найбільшої деморалізації серед старшини, коли вона виробляла із себе привілейований дворянський стан: кожний загарбував землю, де і скільки можна було, і грабував народ усякими правдами і неправдами. Цей дворянський стан, може б, і не склався так скоро, якби не з'явився чоловік, що з переконання, а не з власного інтересу вдержав і зміцнив той напрям своїм авторитетом і привабив до себе всю старшину.

Таким проводирем був гетьман Іван Мазепа (1687—

1709 рр.), чоловік найбільш освічений серед українських діячів. Він сам багато бачив у своєму житті і, таким чином, мав спроможність заручитися здобутками цивілізації, а крім того, він визначається ще і природним талантом. Це єдиний з-поміж діячів XVII в. справжній політик. Правда, він часто помилявся у своїх рахунках, але все ж він був одним із видатних політиків свого часу. Коли придивитися до його діяльності, то можна переконатися, що він був дуже щирим і гарячим патріотом, бо завжди дбав про повну автономію свого краю. Але прямуючи до неї, він помилився у виборі шляху: він цілком не вважав на демократичні ідеали народної маси, не дбав про прихильність її, а силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний привілейований стан, який підтримав би його у боротьбі з московським урядом. Він думав зорганізувати Україну на зразок сусідніх держав, а там скрізь, у Польщі, яка йому була найбільш знайома, на Угорщині, у Волощині і т.д., він бачив монарха і аристократію, що підтримує того монарха, а останній надас їй усілякі привілеї, аби утримати її при собі. Отже, і Мазепа поставив собі за найголовнішу мету своєї діяльності витворити таку аристократію на Україні. Він був переконаний, що тільки тоді Україна здолає досягнути автономію, коли така аристократія створиться. Його гетьманування тягнеться протягом 22 років, і за весь той час вся його діяльність прямувала до того, щоб створити численну заможну аристократію.

Коли переглянемо всі його універсали, побачимо, як

¹ Я трохи поясню, що я розумію під назвою «політик». Політика не визначає того, щоб людина мала свої інстинкти і теорії і вводила їх у життя. Політика вимагає спеціальних відомостей і засобів. Це наука більш математична, ніж гуманітарна. Від політика вимагається розуміння сил суспільства і уміння користуватися ними: він мусить завжди наперед знати, за що може іззаясися, що може виконати, а чого не можна зробити. Через те талановитим політиком зветься той чоловік, котрий у своїй діяльності береється за досягнення такої мети, яку у тім часі можна досягнути. Він мусить завчасно добре обрахувати ті сили, на які може опертися, мусить бути добре ознайомлений зі всіма суспільними напрямками свого часу і повинен уміти дочекатись такого зручного часу, коли зможе найкраще виконати свої наміри. Всі ці таланти, безумовно, мав Мазепа. — *Лоп.*

Гетьман Іван Мазепа

сильно піклувався він про це. Він дуже щедро роздавав землі старшині, всі головніші посади доставляв своїм улюбленим родам, тому що старшинування не переходило у спадщину і нащадки старшини ставали простим суспільством. Мазепа задумав витворити новий стан, якому надав прізвисьце «бунчукових товаришів». Цим бунчуковим товаришам він надає маєтки, їх стан робить спадковим і привілейованим, хоч і лише їх без усякого уряду. До цього стану він записує всіх синів старшини, тих, що були раніше старшиною, а також чужоземців, що могли доказати свої шляхетські права. На обов'язку цього стану лежать тільки почесні функції: брати участь у гетьманській свиті, у посольствах і виконувати окремі доручення гетьмана. Окрім бунчукових товаришів являються ще значні товариші, військові товариші, які грають таку саму роль при генеральній старшині і полковниках, як бунчукові при гетьмані; всі вони держаться не на уряді, а на землі.

Підготовлюючи таким чином дворянство, Мазепа хоче, щоб воно було культурне, цивілізоване. Під його впливом старшина посилає своїх синів до закордонних шкіл на науку; сам же він, проте, планує та засновує школи на Україні. Добре відомо всім, як він дорожив Київською академією, надаючи великої ваги й значення розвитку крайової культури: він наділив її маєтками, підняв її до значення університету. Чернігівську колегію переробив на вищу школу — нібито лицей. Сам він листувався з багатьма ученими, всюди по Україні заводив друкарні. Хоч ця цивілізація вела до того, щоб утворити і зміцнити дворянство, але ж заведене ним дворянство не відповідало його заходам. Мазепа знав це і свої надії покладав на нове покоління. Для цього ж таки він закликав до себе чужоземних дворян; ми бачимо при ньому полк із польської шляхти.

Готуючи собі такі сили, Мазепа тим самим піддав себе небезпеці народної реакції. Звикши звертати увагу тільки на дворянські сили, він зовсім не зважав на народні бажання, які цілком розминалися із заходами гетьмана. Народні

маси декілька разів давали знати Мазепі свої сили, та він провадив далі свою політичну помилку.

Перша така народна реакція трапилася зараз же після вибору Мазепи гетьманом. Коли на раді під Коломаком (20 липня 1687 р.) скинули Самійловича з гетьманства, селяни, довідавшись про арешт Самійловича, не задоволені з його поборів, повстали в деяких містах проти старшини, пограбували її домівки й добро і вбили навіть переяславського полковника: решта ж старшини спаслася тим тільки, що саме в той час перебувала в таборі князя Голіцина. Це була міська демократична революція. Мазепа розправився з нею дуже круто та жорстоко.

Вдруге він наскочив на таку реакцію з приводу колонізації Правобережної України, яка мала лишитися цілком безлюдною. Польський уряд наполягав на тому після пунктів Андрусівської умови, але ж він не мав змоги, стергти край, куди поволі почали вертатися люди, що подалися було на Лівобережну Україну, в Полтавщину та Чернігівщину, а тепер знову тікали за Дніпро, ховаючись від кріпацтва. У такій втечі найчастіше і виявляється народна реакція. За посполитими стали виходити на правий берег і козаки. Таким чином на правім боці Дніпра незабаром зорганізувалися цілі полки. Перейшло туди навіть кілька чоловік із старшини, які щиро трималися давнього демократичного напрямку і не могли зжитися з новим режимом. Найголовнішими з них були: Семен Палій, полковник білоцерківський, Самусь, Абазин, Іскра та інші. Я не буду розказувати в подробицях, але зауважу тільки, що це була колонізація цілком демократична. Ця так звана паліївщина мала на меті збагачувати не себе, а народ. Ці полковники дбали про залюднення краю на підставі давніх козацьких прав без жодного шляхетства та кріпацтва, і через те люди охоче йшли до них з лівого берега. Мазепа радий був би знищити цю колонізацію, та московський уряд, бажаючи захвати додні справи, не дозволив Мазепі втручатися до цієї справи. Нарешті йому трапилася нагода помститися на цій демократичній козащині: під час великої

Північної війни Мазепа викликав Палія на раду в Бердичеві (1704 р.), та замість ради заарештував його.

Дуже чудно наскочив Мазепа на таку реакцію утретс. Протест цей з'явився серед молодого старшини. Це був рух крайнього демократизму, але дуже слабкий. На чолі цього руху стояв Петрик, наскільки можна дізнатися, непризнаний син гетьмана. Він був військовим канцеляристом. Цей ранг дуже важний: коли перевести на сучасні ранги, то у нас відповідає він членові ради міністрів. Цей Петрик кинув Мазепу і об'явив народові, що треба стати проти старшини і панів, а разом з тим і проти московського уряду, що підтримував їх. Для цього він зробив спілку із кримським ханом. До Петрика пристали орельські сотні, остання колонізація на лівому березі з Брацлавщини, що зайняла землі між Ворсклою і Ореллю. Але Петрик програв справу. Мазепа вийшов з військом, у битві під Переволочною Петрика вбито, а орельських сотників заарештовано і вислано до Батуріна. Там військова рада засудила їх на смерть.

Все лихо Мазепа залежало від того, що він ігнорував народні інтереси, а може, не розумів їх і мріяв тільки про установалення на Україні аристократичної держави. Коли б Мазепа не був засліплений цією ідеєю, народ був би підтримав його.

Розв'язка цієї справи всім відома. Мазепа думав, що для здійснення його мети найкращим моментом була шведська кампанія. Він дочекався тієї хвилини, коли Карло XII пішов на Польщу, заманив його на Україну, в певній надії на те, що Україна зробиться самостійною державою, коли перемога відстанеться шведом. Як відомо, справа скінчилася дуже нещасливо, та й не могло бути інакше. Мазепу настигла кара за те, що не зважав на народні бажання. Мазепа перейшов до Карла з усією старшиною; два тільки полковники не пішли за ним. Прості ж козаки і народ не послухалися старшини і підтримали Петра через те тільки, що гетьман із навислою старшиною здалися Карлові. Перша таки баталія під Полтавою (1709р.) поклала край намірам Мазепа. Мазепа і вся козацька старшина мусили тікати з Карлом до Бендер. Зрада старшини дуже образила властолюбного царя Петра I, котрий теж більше звертав уваги не на народну

Гетьман Іван Скоропадський

Наказний гетьман Павло Полуботок

масу, а на привілейований стан. Загальними карами над красм він встановив своє право. Починається дуже лютий для України період царської помсти. Скорочується крайова автономія: і гетьмана, і полковників тепер уже призначає царський уряд, причому половина полковників із великоросів. Крім того, починається безмірна роздача земель фаворитам та царським підручним. Оскільки щедра була та роздача, досить згадати, що одному тільки Меншикову подаровано у спадкове володіння Гадяч, Батурин і Почеп з їх округами, майже три сучасних повіти. Такі ж земельні багатства отримали також Шеремєтеви, Шафірови, Протасєви і інші росіяни.

Народна маса почула царську помсту в так званих лінійних і каналських роботах. Лінійну роботу провадив Петро для того, щоб захистити свої границі від татарських нападів. Він задумав утворити тут фортифікаційну лінію цілою системою земляних валів. Для козаків була це досить прикра і тяжка повинність, але там принаймні козаки працювали на степу, у звичних обставинах, і ще до того літом. Далско гірша для них була друга повинність, каналська робота. Від 20 000 до 30 000 козаків щороку викликав Петро на службу на північ, до Ладозького озера, де в той час він проводив великі канали. Всі ці канали мусили робити козаки. На цій важкій роботі, до того ж у незвичному суворому північному кліматі, більшість козаків гинула від нужди, голоду й холоду, і додому поверталось часом не більш як 40%. Тому й не дивно, що й досі зосталася у народній пам'яті ця каналська робота.

Після Мазепи гетьманом наставлено чоловіка доброго, тихого, але зовсім нездатного, протє покірливого урядові, Івана Скоропадського (1708—1722 рр.), одного з тих полковників, що із-за браку рішучості і переконань не пішли за

Посилання козаків на лінійну і каналську роботу зовсім не було наслідком помсти царя за вчинок Мазепи, бо цар Петро вже й перед тим вживав козаків до таких робіт. Особливо велика маса козаків мусила в 1706—1707 роки працювати коло будови нової кріпості в Києві, на Печерську, де чимало потерпілася від зупинання московських приставників. Також і каналів роботи робили козаки вже кілька літ перед полтавською катастрофою. Це був один із проявів давнього намітання московського уряду знищити via факті автономію козащини і обернути козаків у звичайних підданих Московщини. — М.К.

Мазепою. Скоропадському жалко було своїх земляків, він не раз слізно умоляв уряд змилюватись над народом, але на його благання ніхто не звертав уваги: всі знали, що він чоловік слабкої волі, який ніколи не зважиться на відвертий протест.

Після смерті Скоропадського знайшлася купка старшин більш енергійної, яка обурювалася на утиски уряду і стояла за автономні права України. Але в неї була своя слаба сторона: всі вони були люди багаті, самі вони і предки їх усякими правдами і неправдами нагарбали собі козацьких земель, і через те вони не мали популярності серед простого народу. Ця група із наказним гетьманом Павлом Полуботком на чолі звернулася до уряду із різким протестом за порушення пактів. Московський уряд відповів їм дуже політично: він сам поставив їм питання, по якому праву старшина володіє землями козаків. Цим уряд привабив до себе весь простий народ, котрий сподівався, що уряд визволить його від власті панів. Коли протести цієї групи старшини зробилися різкими, її арештовано, покарано в Петербурзі за зраду і розвезено по різних фортецях та тюрмах.

Після Полуботка нового гетьмана і не вибирали, а уряд над Україною доручено Малоросійській колегії (1722—1727 рр.), в котру входило 6 козацьких старшин і московських штаб-офіцерів. На чолі цієї колегії поставлено Вельямінова-Протасева. Таким чином, голосів в українців і великоросів було нібито рівне число, але рівність та була тільки фіктивна, бо українська старшина не мала жодної сили, ані авторитету, а за росіянами було військо. Крім того, Колегія управляла так, як веліли їй потайні інструкції цен-

¹ Малоросійську колегію засновано ще за гетьманування Скоропадського в 1722 р. Згадати треба, що тоді ж перенесено гетьманську резиденцію із Батурина до Глухова, над Верхнім Сеймом, на саму московську границю і поставлено там залогою два московських полки. Ця Малоросійська колегія була створена із самих московських офіцерів і мала бути апеляційним трибуналом та вести надзор над управою козацької старшини. Аж коли після смерті Данила Апостола (1734 р.) удруге скасовано гетьманство, установлено «правління», створене із трьох великоросів і трьох представників козацької старшини і передано йому управу гетьманщини. — М. К.

Гетьман Данило Апостол

Останній гетьман України Кирило Розумовський

тральної влади, між тим українська старшина цих інструкцій не знає, вони відомі тільки великоросам.

Малоросійська колегія проіснувала тільки декілька літ, до 1727 р. При Петрі II її скасовано. Петро II, чоловік молодий, дотримувався стародавніх звичаїв. Всі його інстинкти простували до того, щоб культуру московської держави повести національним шляхом. Тому зразу ж після того, як він став царем, ми бачимо крутий поворот до давніх порядків. Щодо України, так там скасували вищезгадану колегію, звільнили тих товаришів Полуботка, що ще лишилися в живих, і дозволили вибрати нового гетьмана.

Гетьманом вибрали миргородського полковника Данила Апостола (1727-1734 рр.). Українському урядові даровано частку незалежності, яка була перед Полтавською битвою (фінансові справи, полкова адміністрація), але цей порядок тривав недовго. На лихо Данило Апостол незабаром помер, і для України настає знову поворот до порядків Петра I.

За часів царювання Анни Іванівни Росія підпадає під владу німців-фаворитів: те, що виробляв Бірон у Петербурзі, на Вкраїні коїв київський генерал-губернатор фон Вайсбах. Біля нього збирається багато німецьких генералів, котрі розбирають найкращі землі, захоплюють у свої руки фінанси краю, втручаються до адміністрації. Про вибір гетьмана тепер уже і не згадують, а хоч і встановлено так зване «Малоросійське правління», та воно нічого не могло проти цих німців удіяти.

В останній раз вернулася автономія після старого шаблону, цебто з гетьманом на чолі, за часи царювання Єлизавети Петрівни, а то з двох причин: передусім, при ній настала реакція проти німецького шаблону, а по-друге, вона була людиною дуже добра, щиро бажала ущасливити всіх своїх підданих. Для Вкраїни настали щасливі часи. Найближчим чоловіком до цариці був українець Олексій Розумовський, чоловік вельми прихильний до свого народу. Він

¹ Так при ній, між іншим, скасовано кару на горло. — *Ред. поперед. вид.*

усіма силами дбав про те, щоб допомогти Україні і поліпшити її становище. Під його впливом знову дозволено вибрати гетьмана.

Вибір зроблено дуже політично: вибрали меншого брата Олексія Григоровича, Кирила Розумовського, чоловіка дуже освіченого, котрий виховувався за кордоном. Гетьманування його (1750-1764 рр.) являється добою відпочинку для України. Він хотів повернути поволі всі старі автономні права. Між іншим, він дуже бажав підняти і освіту на Україні: після нього лишився проект заснування університету в Новгороді-Сіверському. Певно, він і виконав би цей проєкт, коли б обставини не змінилися. Коли зацарювала Катерина II, Розумовський, побачивши зміну в російській політиці, сам зложив уряд. З ним разом закінчила своє існування автономія України: нового гетьмана вже не вибирали, а уряд над краєм доручено російському генерал-губернаторові Румянцеву.

ДЕСЯТА ГЛАВА

ДЕРЖАВНИЙ ЛАД НА ГЕТЬМАНщині

Гетьман. — Ради і вибори гетьмана. — Атрибути гетьманської влади. — Доходи гетьмана. — Генеральна старшина: обозний, писар, судді, осавули, хорунжий, бунчужний, підскарбій. — Полки. — Полковник і полкова старшина. — Сотні і сотенна старшина. — Суспільні стани на Україні. — Козаки, косяолиті, підсуєднки, міщани. — Магдебурзькі міста. — Шляхтичі

Поки перейдемо до викладу дальшої історії Правобережжя, розкажемо про внутрішній уклад на Лівобережній Україні.

Коли поглянемо на цей внутрішній уклад, ми побачимо, що на ньому найбільш відкривається брак культури. У культурній державі закон ясно визначає, до кого належить верховна влада; у козаків не було цього належить верховна влада; у козаків не було цього обмірковано докладно. Верховна влада належала до козацького війська, заступником його був гетьман, але зовсім не було жодної встанови, звідки гетьман бере свою владу. Звичайно, гетьмана обирали на все його життя. Була навіть спроба установити гетьманську династію, власне після смерті Богдана, коли вибрали гетьманом Юрія Хмельницького через те тільки, що він був син Богдана. Але далі династична ідея не пішла, і гетьманське достоїнство до кінця лишається виборним. Раз

верховна влада була виборна, то треба було знати, хто і коли вибирає її.

Другий ніби орган верховної влади на Україні була рада — відгук старого вічевого ладу. Вона відповідає у сучасних державах ссймові. Тільки на неї представників не вибирали; а збиралася нібито вся громада. Таким чином, вона становила те, що ми тепер назвали б *suffrage universelle*. Періодичних зборів ради не було: вона збирається тоді, як треба; іноді по волі гетьмана, іноді проти його волі. З кого мусила складатись та рада, на якій вирішувались найважливіші справи, ми не знаємо. Бували три роди ради. Перша була рада старшини: на неї збирається вся старшина, генеральна і полкова, починаючи із сотників. Ця рада вибирає гетьмана, потім оголошує свій вибір козакам, які мусять цей вибір прийняти. Такою радою старшин вибирають Виговського, Многогрішного.

В інші рази вибирає на гетьмана козацька рада: тут збираються всі із козацького стану: Про таку раду іноді оповіщають усіх козаків, іноді ж, коли рада збиралася під час походу, само собою розуміється, усіх сповістити і зібрати не можна було. Так вибирали Самійловича, Мазепу. Гетьман, вибраний таким чином, тоді тільки міг устояти, коли мав серед суспільства підготований до цього ґрунт.

Нарешті, є і третя рада, так звана чорна рада, на яку приходять багато людей із усякого стану: і козаки, і міщани, і посполиті, коли заздалегідь, розуміється, про неї скрізь оповіщено. Це не могло бути вічевим громадським збором, бо весь народ — кількамільйонна маса — не міг зійтись; приходив той, кому можна було або хто ближче жив. Таким чином вибрано Брюховецького.

З цього бачимо, що головна державна функція невідомо до кого належала. Жодна з трьох указаних рад не мала установленого речення до збору ані обмежених прав: збиралася та або інша рада для потреби та на змову, і кожна з них

¹ Загальне право голосування. — *Ред. поперед. вид.*

мала однакову силу після звичаєвого права. Вибравши гетьмана, рада звертається за затвердженням до корони, додаючи, що гетьмана вибрано «по старині», після давнього звичаю. Із цього видно, що головна державна функція не була ясно вказана і через те про неї можна було всяко думати, всяко її тлумачити.

До половини XVII в. гетьмана затверджував польський уряд і його вважали нелегальним, коли не отримав такого затвердження. Затвердження супроводилося такою церемонією: король виряджав до гетьмана посольство, котре доручало йому клейноди гетьманської влади: бунчук, булаву, хоругви і литаври. Хмельницького вибрано гетьманом без цієї формальності, а просто по волі народу; ніхто його не затверджував аж до Зборівської умови, хоч усі держави і признавали його повновладним гетьманом.

Після Хмельницького гетьмана затверджував російський уряд, котрий, на зразок польського уряду, посилав до гетьмана посольство; воно доручало гетьманові булаву, хоругви, бунчук і литаври.

З другої половини XVII в. усякий, хто хотів зробитися гетьманом, дбав про те, щоб стати в добрі відносини з воєводами, що сиділи по українських містах і на межах України з Росією, бо від рапорту цих воєвод залежало завжди затвердження або скасування гетьманських виборів центральним урядом. Уряд дуже часто не затверджував гетьмана, вибраного радою. Так Сомко і Золотаренко не були у згоді з воєводами, і через те їх уряд не затвердив. Той, хто мав стати гетьманом, їздив у Москву, умовлявся там; а після того вже призначали формальну раду. Таким чином вибрано Данила Апостола і Кирила Розумовського.

Атрибути гетьманської влади складали всі головні суспільні функції: він був зверхником над військом, був суддею, адміністратором.

Сама назва «гетьман війська Запорозького» показувала, що до нього належала передусім головна влада над військом. Навіть польські і московські війська на Україні мусили ставитися під керівництво гетьмана. Іноді було навіть чудно:

деякі гетьмани були дуже добрими адміністраторами, але не мали ніякого хисту до військової справи. Із таких гетьманів можна вказати на Дорошенка. Це був політик, патріот, але чоловік зовсім не здатний до того, щоб керувати військами. Через те він завжди мав при собі якогось помічника, що кермував ним у кампанії. То був уманський полковник Білогруд, а після нього брат гетьмана Грицько Дорошенко.

До гетьмана належала також уся адміністрація краю. Визначас він свої адміністративні функції в універсалах; їх видавали із гетьманської канцелярії за підписом гетьмана і військовою печаттю, яку зберігав військовий писар. На печатці був вирихтований козацький герб, цебто: на зеленому тлі козак із мушкетом на плечі. В універсалах гетьман мав висловлювати накази щодо краю. До атрибутів адміністративної гетьманської влади належала ще одна важлива функція: право роздавати землі. Уся земля належала до всього козацького війська, а головою його був гетьман, то й він і мав право роздавати її, кому хотів, і видавати із своєї канцелярії земельні універсали, цебто грамоти, які стверджували право на володіння землею. Ця адміністративна функція була дуже важливим привілеєм гетьманської влади. Пізніше, після Мазепи, цю владу гетьмана зменшено: щоб мати повну силу, земельний універсал мусив мати затвердження від центрального уряду.

Крім воєнної і адміністративної влади в руках гетьмана була ще і фінансова влада: до гетьмана належало право збирати податки. Найбільші податки були не окладні, а торгові, із промислів або з ремесл. Всі вони йшли у військову касу. Фінансова справа велася дуже погано, не через те, що гроші розкрадали, а просто велася вона без жодного порядку. Дуже довго не відрізнялися гетьманські особисті і військові гроші; всі вони лічилися разом. Перший, хто догадався вказати на такий непорядок, був Мазепа, який обвинуватив у цьому Самійловича перед Голіциним. Самійловича скинули, але і Мазепа, ставши гетьманом, вернувся до того ж порядку, який уважався в краю цілком

нормальним. Гетьманські фінанси від військового скарбу стали відрізняти аж при Данилі Апостолі. Тоді настановлено окремого урядника, який звався генеральним підскарбієм, по сучасному — міністр скарбу. Гетьман і вся козацька старшина не одержували пенсії, а брали платню натурою. На Україні були маєтності, відписані на булаву. Такими місцями на Правобережній Україні було староство чигиринське, містечко Обухів зі своєю округою; на Лівобережній Україні Батурин із селами навкруги. Другим таким містом був Гадяч з округою, а також велика Шептаківська волость на півночі Чернігівщини. Доходи з них і творили пенсію гетьманів.

Гетьмана оточував доволі великий ряд урядників — генеральна старшина. Перший після гетьмана був генеральний обозний, як ми висловилися б, начальник штабу, тільки з трохи ширшими атрибутами влади; бо ж, окрім кермування штабом, до нього належали в походах поліцейська влада і головне старшинування над арматною. Під час походу його обов'язком було розквартирувати військо, ставити обоз і укріплити його. Тогочасна тактика вимагала, щоб обоз був окопаний валами та ровом. Обладнання цих валів і було функцією обозного; со ipso уся армада знаходилася під його знарядом. Стан гарматної науки на Україні стояв на високому ступені розвитку; так у Глухові і Батурині були майстерні, де виливали гармати. Перший попількувався про це Мазепа. Гармати того часу виливалися із написами імені гетьмана, за якого їх вилито, і міста. Генеральний обозний, як і інші козацькі урядники, замість пенсії мали те, що зветься ранговою маєтністю. Так звалось село або кілька сіл, які відписувано «на кормленіє» урядникові тієї чи іншої функції. На особу генерального обозного відписували таку рангову маєтність на 400 дворів.

Другим по порядку і найвпливовішим членом ради старшини був генеральний писар, сучасний канцлер. Він був головним начальником генеральної канцелярії, котра складалася із старших та молодших канцеляристів. До канце-

лярії поступали люди з освітою, що, звичайно, кінчили Київську академію. Становище канцеляриста давало доступ до найвищих функцій у краю: звідти ставали генеральною старшиною, багато йшло в полковники. Таким чином, становище канцеляриста для кар'єри було дуже корисне. Ознаками влади писаря були печатка і каламар. Коли траплялося, що писар складав свій уряд, то мусив віддати ознаки. Через руки писаря проходили всі найважливіші державні акти: гетьманські універсали, зносили із центральним урядом і з чужоземними державами, як довго гетьман мав право зноситися з ними.

За писарем ідуть далі старшини, котрих найчастіше було по два разом, мабуть, через те, що у них було дуже багато роботи і один чоловік не міг її зробити.

Вищий догляд над судівництвом у цілому краю належав до двох генеральних суддів. Вони по черзі брали участь як голови в розборі справ у генеральному суді, у найвищій судовій інстанції в краю, проти якої не могло бути апеляції. Генеральний суд був апеляційною інстанцією від сотенних і полкових судів. Були й такі справи, що просто входили до цієї вищої інстанції: це найбільш важливі справи з магістратів, земельні справи і т.ін. І писар, і генеральні старшини мали свої рангові маєтності: писар 400 дворів, судді по 300.

Далі у склад генеральної старшини входили генеральні осавули. Функції їх не досить ясні, це мов би старші урядники осібних доручень. Осавул був ніби головним урядником, якому гетьман давав свої доручення. Осавул мав рангову маєтність на 200 дворів. Часом їх було по двоє, а часом і по одному.

Ще були два урядники, які мали право засідати в генеральній раді, — це генеральний хорунжий і генеральний бунчужний. Вони мали чисто церемоніальні функції, перший охоронець військової хоругви носив хоругов на парадах і в походах, а другий носив бунчук, теж клейнод гетьманської влади. Чіткої адміністративної або якої іншої функції вони не мали. Бунчук — клейнод, позичений у турків. Це був довгий кий, до якого прив'язувалося декілька кінських

хвостів¹. Обидва ці уряди існували так само при особі полковника та сотника; тільки бунчуки були тут менші. Коли Мазепа задумав побільшити стан крайової шляхти, він утворив окремих бунчукових товаришів, котрі складали почесну сторожу гетьмана, але жодних інших функцій не мали. Це, як ми говорили вже, було повагом Мазепи — завести на Україні свою шляхту. І хорунжий, і всі бунчукові мали по 200 дворів кожний.

Під кінець, при Данилі Апостолі, прийшов ще генеральний підскарбій; про нього ми казали вже раніше.

Всі ці урядники з гетьманом на чолі і становили центральний уряд — генеральну старшину.

Територія України поділялася на провінції — полки. Число полків не завжди було однакове. За польського уряду їх було, звичайно, шість; іноді тільки утворювався сьомий або й восьмий, але польському урядові таке збільшення полків не було бажане, і їх при першій же нагоді було скасовано. Після Хмельницького полків стало багато більше: в часи повстання було їх від 20 до 30, але деякі з них знову зникали, потім склалися по інших місцях і т.д. Нарешті, після Зборівської умови встановлено норму 20 полків, по 10 на кожному боці Дніпра.

На правому боці були такі полки: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Кальницький (іноді він зветься Вінницьким), Подільський (або Могилівський, бо столиця була в Могилеві), Брацлавський і Павлоцький. Я не рахую тих полків, що з'являлися на якийсь час і знову зникали, от як Овруцький.

На Лівобережній Україні, як раніше сказано, було теж 10 полків, а власне: Переяславський, Ніжинський, Київський, Чернігівський, Прилуцький, Миргородський, Гадяцький,

¹ У турків число хвостів було ієрархічною ознакою: старші пані мали три хвості на бунчуку, інші — два, а деякі — тільки один. — *Ред. поперед. вид.*

² Хоч саме місто Київ лежить на правому боці Дніпра, але ж вся територія полку була на лівому: сучасний Остерський і Козелецький повіти Чернігівської губернії. — *Ред. поперед. вид.*

³ Миргородський полк мав найбільшу територію. В нього входила майже вся сучасна Полтавщина і частина (клин) Херсонщини. — *Ред. поперед. вид.*

Лубенський, Полтавський і Стародубський. Останній виробився не зразу. При Хмельницькому було два Биховських полки, але вони відійшли до Польщі. Замість них за Брюховецького і установлено Стародубський полк.

Не можна дивитись на полк тільки як на військову одиницю; це перш за все була одиниця адміністративна, от як у Росії губернія. З кожного полку набирался для війни певний військовий контингент.

На чолі полку стояв полковник, і як довкола гетьмана стояла генеральна старшина, так само довкола полковника — полкова старшина, трохи, правда, менша числом, але так само уладнана. Ця полкова старшина складалася з полкового обозного, писаря, судді, осавула, хорунжого. І полковник, і полкова старшина брали пенсію в натурі: кожний мав установлену рангову мастність. Ми не можемо встановити, чи полковник, головний урядник полку, був виборним, чи призначав його гетьман. Часом їх вибирають на раді, а часом призначає сам гетьман, посилаючись на те, що так заведено здавна. Здається, робилося так, як дозволяли обставини. Після Мазепи установлено інші порядки: полковників призначав уже сам центральний уряд із тих кандидатів, яких вказував гетьман. Клейноди полковницької власті схожі із гетьманськими: хоругов, бунчук і, замість булави, пірнач. Це та ж сама булава, тільки не кругла, а з металевих листків. Пірнач носив полковник завжди з собою на війні і при офіціальних виходах. Крім того, у кожного полковника були ще невеликі пірначі залізні, мідяні; останні він давав замість паспорта тим людям, котрим доручав яку-небудь справу.

Кожний полк у себе поділявся на менші адміністративні одиниці — на сотні. Це знов-таки зовсім не військова одиниця. Деякі сотні виставляли по кілька тисяч козаків. В полках було різне число сотень: деякі полки мають 10—12 сотень, деякі більше, були навіть полки на 20, 22, а то і на 24 сотні. В сотні був свій уряд, часом виборний, часом призначений. Старшим над сотнею був сотник, який мав владу адміністративну і військову. Сотенна старшина була улад-

нана по тій самій схемі, як генеральна і полкова. Окрім сотника були сотенний писар, сотенний осавул, хорунжий і окремих урядник після сотника, міський отаман, начальник поліції сотенного міста. Останній був представником міщанського стану. Поодинокими селами сотні управляли особні урядники, курінні отамани.

Таким чином, як бачимо, вся цивільна організація краю виникла із військової організації. Для війни край був організований добре, але для горожанського побуту така організація була тим гірша, що закон не усталив і обмежував функції урядників. Через те багато урядників надуживало своєю владою, бо їй невідомо було, де мала кінчитися воля урядника і де мало виступити право горожанина.

Усе населення поділялося на окремі стани. Головним станом був козацький стан. Число козаків не було визначене і завжди мінялося. Польський уряд признавав їм спочатку тільки 6000 чоловік. При Хмельницькому це число змінилось: після Зборівської умови козацький реєстр поставили на 40 000 чоловік, а по Білоцерківській — на 20 000 козацьких сімей. Але цього числа не вистачало. Щоб збільшити його, Хмельницький придумав хитрість. Мотивуючи тим, що одній сім'ї трудно виставити козака до війська, він до кожної козацької сім'ї приписав три сім'ї помічників. Таким чином, число козацьких сімей доходило до 12 тисяч. Як кажуть, в деяких полках приписувано по чотири, а то й по п'ять родин помічників. Та крім всіх цих заходів Хмельницького, дуже багато людей лишилося поза реєстром. Після Переяславської умови поставлено широкі реєстрові межі: козацький реєстр установлено на 60 000 чоловік, але московському урядові не належало на тім так дуже, і до реєстру могли записати більш як 60 000 чоловік. Він знав тільки одне, що мусить на його поклик вийти 60 000 і він не повинен давати більшої платні, ніж на це число.

Для решти людей, так званих посполитих, які не попали в реєстр, Хмельницький добився від московського уряду признання їх особистої свободи.

Щодо землі, то тут уже, як де вийшло. Спочатку, коли

козаки вигнали із краю польську шляхту, земля лишилася вільною і дісталася під заряд гетьмана. Гетьман виділяв з неї більші або менші шматки і давав землю, кому хотів. В XVIII в. стали давати вже землю з людьми, вимагаючи, щоб селяни корилися, «робили послушенство» власникам землі. Термін цей дуже неясний: це не було закріпощення, бо кожний мав право покинути землю. Послушенство виявлялося або в податках натурою, або в кількох днях роботи на тиждень. Спочатку власники земельної маєтки обходилися з посполитими дуже лагідно: податок брали зовсім малий. Далі ж, при Самійловичу, цей податок дійшов до двох днів праці на тиждень. І так поступово через цю панщину встановлялося кріпацтво. З одного боку, бажання старшини якомога розбагатіти, а з другого — масова колонізація з правого берега на лівий прискорили цей факт.

Коли правий берег було обернено на руїну, народ мусивдесь подітись. Починається колонізація на лівий берег. Коли колонізація прибрала дуже великі розміри і землі вже не вистачало, довелося новим переселенцям селитися на чужій землі, просити собі шматок ґрунту в оренду. Таким чином, установився стан підсусідків.

Перейдемо тепер ще до одного стану на Україні, до міщанського. Міщанами звалися мешканці полкових і сотенних міст. Вони вибирали собі представників — міських отаманів, до котрих належала судова і адміністративна влада.

Тут виключити треба кілька міст, що ними управляли не міські отамани, а магістрат. Це були міста, що ще від польського уряду отримали привілеї управлятись по так званому магдебурзькому праву. На Лівобережній Україні таких міст було десять, серед них і Київ: Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Погар, Малин, Козелець, Остер, Новгород-Сіверський. Ці права широкої самоуправи гетьмани, звичайно, затверджували. Війти магдебурзьких міст брали завжди участь у виборі гетьмана. Апеляційною інстанцією проти магістратського суду був гетьманський.

Російський уряд також затверджував ці права поодиноких міст і пильнував їх. Між іншим, варто звернути увагу на Ніжин. Тут були два окремих магістрати: перший звичайний, а другий дав Хмельницький грекам-колоністам.

От і весь поділ на стани українського суспільства.

Я не казав нічого про шляхтичів, бо їх було дуже небагато, про них ми раніше уже згадували. Політичного значення шляхетство ще не мало жодного, а тільки було на повазі, як дуки. Через те, вступаючи до війська, шляхтичам цим легше було визначитись серед решти козаків і зайняти якийсь уряд: сотників, полковників, генеральної старшини.

Шляхтичі, що жили в північній Чернігівщині, за часів повстання прилучилися до Хмельницького, і за те він ствердив їх права. Окрім цієї шляхти при замках Остерському та Любенькому були ще старі боярські села, за якими польський уряд признав шляхетські права. Після погрому Хмельницького їх лишилося дуже мало, і вони самі догадалися приписатись до козаків, за що випросили у Хмельницького ствердження своїх земельних прав без станових. — М. К.

ОДИНАДЦЯТА ГЛАВА

Колонізація Правобережжя. — Слободи. — Гайдамаки. — Гайдамацький рух у 1734 р. — Надворна міліція. — Гайдамацька справа в 1750 р. — Коліївщина: Залізник і Гонта. — Коденські суди. — Відгомін гайдамаччини за чотирнадцятирічного сейму

Ми говорили про становище Лівобережної України. Поглянемо тепер, що робилося в ті часи на правому боці Дніпра.

Друга половина XVII в., як відомо вже нам, обернула край цей в руїну. Народ частково заповнили татари, частково він перебрався на лівий берег Дніпра. Руїна завершилася тим, що три суміжні держави — Польща, Росія і Туреччина зробили між собою умови, після яких згодилися вважати край між Дніпром і Дністром нейтральним, знести там усі оселі і не допускати туди людей. Але ж багатий край із таким добрим ґрунтом не міг лишитися пустелею. І не дивно, що ще не встигли держави укласти свої умови, народ почав прибувати сюди на поселення. Організаторами явилися кілька полковників, які не могли жити з російським урядом і широко стояли за народ. Вони дуже жваво взялися до колонізації Правобережжя. Душею цієї колонізації був фахівський полковник Семен Палій, на півдні Іскра, Самусь, на південнім Поділлі Абазин, що заклав колонії переважно із молдавських вихідців.

Цю колонізацію хутко зломали політичні взаємини

суміжних держав. Саме в той час почалася велика шведсько-російська війна. Війна ця відгукнулася на правобережній колонізації. Я не буду стежити за ходом війни. Вкажу тільки, що 1711 р. Петро I, оточений турками на Пруті, мусив скоритись волі турецькій. Складено умову не на користь Польщі. В царському указі, оголошеному на Україні, приказано вивести всі колонії з правого берега і перевести на лівий. Тепер під проводом російського уряду почалася нова, зовсім формальна руїна краю. Переселенці беруть з собою все, що тільки можна було з собою забрати: навіть хати і церкви порозбирали та на підводах перевозили з собою, а села і міста пустили за вогнем. Таким чином, за півроку край знову обернувся у пустку. Те, що звалось раніше Брацлавським та Київським воеводствами, лишилося тепер зовсім без населення. Польща оголосила у цій пустелі маніфест, що приймає край, але ж його не було кому слухати.

Тут знову Польща завела старі порядки щодо кермування краєм; почалася знову роздача земель шляхтичам. Останні отримували землю, але користі з неї жодної не мали, бо не було робочих рук. Тоді почалася нова, шляхетська колонізація краю. Методу придумано таку, яка зветься методом слобідської колонізації. Вона полягає ось у чому. Володар земельної власності виставляв дошку з дірками — звичайно, їх було 30. Це мало визначати, що 30 років селянин, поселившись там, матиме «слободу» не нести жодної повинності, не працювати на користь того, кому належить земля.

Того часу на лівому боці народу було дуже багато і, як ми вже казали, велика сила людей, не отримавши землі на власність, мусила записуватись у підсусідки, економічне становище котрих було дуже не вигідне. Ці підсусідки у великій кількості і переходять тепер на правий бік Дніпра, заманені вигідними пропозиціями шляхти. Як швидко край опустів, так само швидко знову заселився. Тим часом незабаром минули слободські роки, і шляхта об'явила, що «слобода» вже скінчилася, що тепер селянам треба стати під

волю пана, треба бути у послушенстві у нього, підлягати навіть його судові. Поворот справи, очевидно, не міг вдовольнити селян: починається реакція, відома під назвою гайдамаччини.

Зауважимо, що характер гайдамаччини зовсім не ясний, як і всі народні реакції, що йдуть від неосвічених людей, які не вміють формулювати своїх інстинктів. Такі гайдамаччини ми зустрічаємо не тільки тут, але і в усій Слов'янщині. Так під час визволення Сербії повстає така сама гайдамаччина — гайдуки, — яка йде з ножем, поки не візьме гору. Другу таку реакцію ми бачимо в Далмації і Хорватії: так звані ускоки. Реакція йде тут спорадично: чим далі, тим купки з'являються частіше, тим більше людей пристає до них. На перший погляд, купки ці скидаються на розбишачтво і являються застарілою формою реакції. Народ ще не доріс до того, щоб виявити свій протест так, як виявляють його тепер страйком, устами депутатів віча. Тим часом інтелігенції, котра б піддержала інтереси селян і могла би сформулювати народні бажання, не було, селяни самі по собі не вміли висловити свого протесту інакше, як підпалом панських маєтків, грабунками, а як можна, так і убивствами панів.

З другої чверті XVIII в. гайдамаччина все росте й росте: спочатку збираються купки на 10—12 чоловік, далі десятки, сотні, потім тисячі чоловік прилучаються до гайдамацтва, і в другій половині XVIII в. ми зустрічаємо вже цілі невеличкі гайдамацькі війська. Чим більше ростуть гайдамацькі сили, тим більш втрачає гайдамаччина характер розбишачтва і приймає ясний характер національної справи.

За XVIII в. ми бачимо три таких моменти, коли гайдамаки вивішують прапор національної незалежності і виявляють бажання зорганізувати край по-своєму.

Перший такий момент був у 1734 р., коли в Польщі трапилася велика внутрішня колотнеча. Того часу помер польський король Август II, і до польської корони з'явилася два кандидати: саксонський курфюрст Август III і Станіслав

Лещинський. Між обома кандидатами почалася боротьба. У кожного була в Польщі своя партія. Через те шляхтичі у всіх провінціях поділилися на дві партії, і війна почалася на просторі усієї польської корони. Із цього і скористався народний рух, а власне, з тієї нагоди, що до Польщі вступило російське військо на підмогу саксонському курфюрстові, народ почав масами прилучатися до гайдамаків, формувати полки і заводити у себе добре знаний козацький лад у певній надії зустріти підмогу для себе і в російському війську. Але ж на цей раз народні маси помилилися у своїх надіях, коли російське військо посадило на польський трон свого кандидата, воно дістало наказ присмирити козацький рух. Таким чином, ті ж політичні обставини, що викликали цей рух, і подавили його. Але ж момент цей показує, що при першій нагоді, при щасливих обставинах гайдамацтво може перейти в загальне народне повстання. Рух цей був настільки сильний, що Польща сама ніяким способом не могла справитись із ним.

Вісімнадцятий вік, як відомо, період найбільшого внутрішнього підупадку в Польщі. В Речі Посполитій був повний хаос: не було фіналісів, не було війська, уряд зовсім не функціонував. При такому безурядді панам доводилося самим думати про себе, боронити себе власними силами. Для цього вимагають вони кілька проєктів. Так, наприклад, пропонували озброїти чиншову шляхту, молдавських колоністів, щоб із них організувати міліцію. Але ж обидва ці елементи були не певні. Таких чиншовників було небагато, і хоч вони й були приписані до шляхетського стану, але жили вони по-селянськи, у значній мірі походили з українського народу і під усіма поглядами були ближчі до нього, ніж до панів. Молдавські колоністи, хоч і не мали національного зв'язку з селянами, все ж більш співчували демократичному рухові. Лишався один спосіб оборони — організувати надворну панську міліцію, завести надворних козаків. Магнати з своїх кріпаків вибирають певне число хат, звільняють їх від усяких податків і панщини, з тим щоб кожна хата достарчала до міліції одного козака. Таким спо-

собою пани-магнати організують на Правобережній Україні цілі козацькі полки з такої надвornoї міліції. Так міліція графа Потоцького в Умані доходила до 4000—5000 чоловік, у маєтку Любомірського у Смілій було декілька міліцій — до 3000 чоловік.

Становище цих надворних козаків було двозначне. Вони мусили йти проти гайдамаків, але ж вони самі походили з того ж народу, а всі симпатії їх були на стороні гайдамаків. Тому дуже часто міліції, вислані проти гайдамаків, не знаходили їх, шукаючи їх по болотах та нетрах, а тим часом гайдамаки робили своє діло. Або навіть, здивавши гайдамаків, надворні козаки, добре озброєні, майже ніколи не спромоглися подужати гайдамацької купки. Один тогочасний польський мемуарист наводить про надворну міліцію таке порівняння: посилати надворних козаків проти гайдамаків це те ж саме, що замість хорта посилати одного вовка гнати другого.

Другого разу гайдамацьке повстання зовсім випадково трапилося 1750 р. Причиною його було те, що цього року кінчилися в багатьох місцях «слобідські роки». І сила селян, не бажаючи попасти в кріпацтво, стала тікати до гайдамаків. Ватаги ці з'єдналися, стали брати магнатські замки, плюндрувати маєтки і нищити шляхту. На цей раз угамував повстання сам польський уряд, оголосивши посполите шляхетське рушення. Не можна сказати, щоб поляки побили гайдамаків. Самі гайдамаки навіть розбили подільського воеводу; але ж в усякому разі гайдамацький рух на деякий час мусів затихнути.

Нарешті останній, третій факт, де гайдамацьке повстання прийняло грандіозні розміри, відомий під назвою Коліївщини, трапився 1768 р. Цього разу організація повстання пішла все тим же шляхом, як звичайно. Готується воно в двох осередках: в Києві з його околицями і на Запорожжі. В Києві для гайдамаків збирали гроші головним чином ценці київських монастирів, що жили далеко від міста по селах та хуторах. На Запорожжі ж збирався люд, якому вже не під силу було зносити далі утиски шляхти. Осеред-

ком зборів зробився скелистий острів Мігея¹. На цьому острові збиралася гайдамацька старшина і тут скомпонувала маршрути задля ведення справи.

1768 року кілька сотень запорозьких братчиків засіло по лісах південної Київщини по малих монастирях, ніби на послухах, маючи головне на меті керувати гайдамацьким рухом. Того часу через утиски польського уряду всі майже монастирі перейшли на унію, і тільки по глухих місцях монастирі задержали монастирі православні, а через те ці монастирі мали таке велике значення в повстанні 1768 р. Серед таких монастирів відомі: Корсунський, Лебединський, Ірдинський, Межигірський, Мошногірський, а найголовніший був Мотронівський. Того часу весь народ був страшенно розлютований релігійними переслідуваннями поляків. Два роки перед тим уніати разом з польським урядом заходилися вельми жорстокими мірами наворачтати православних на унію. В 1766 р. зібралася у Вільшані духовно-уніатська комісія, яка за допомогою польського війська люто розправилася із православними: багато православних попів і парафіян покарано на горло або взято на муки. Як поляки і уніати знущалися над православними, можна бачити із твору Шевченка «Гайдамаки». Оповідання Шевченка про вільшанського титара не фікція, а правдивий факт. Всі такі факти більше, ніж усе інше, озлобляли народ.

Тому й не дивно, що коли Залізняк із запорожцями заявився в Мотронівському монастирі, до нього посунув народ зі всіх сторін, і як тільки це гайдамацьке військо вийшло із монастиря, цілі села стали приєднуватися до нього. Залізнякове військо росло, як лавина. Як тільки гайдамаки наближалися до якого села або містечка, селяни зараз же вирізували чисто всю шляхту, ксьондзів, жидів — словом, усіх, від кого терпіли утиски, грабували їх добро, палили оселі та приставали до гайдамаків, озброївшись, хто

¹ Тепер село Єлисаветградського повіту на Херсонщині. — Ред. поперед. вид.

чим міг. Посуваючись далі, Залізник спалив Смілянський, Лисянський замки і йшов по дорозі до Умані.

Шляхтою опанувала страшenna паніка, коли вона побачила таку міцну, небувалу ще організацію. Поляки почали шукати фортеці, де б можна було захистити себе від гайдамаків. Такою фортецею у південній Україні було місто Умань. У графа Потоцького були там сильний замок і, як ми вже згадували, численна та добре організована надворна міліція. Там-то шукали собі порятунку поляки. До Умані з'їхалася маса людей із околиць, жида і шляхта переповнили місто. Тисяч із шість чоловік, що не потовпилися в місті, стали табором у передмісті під Грековим лісом. От тут-то й стався той факт, який підтримав Коліївщину. Міліція була, звичайно, під орудою шляхти, але ж вона мала право сама вибирати собі сотників. Над цією уманською міліцією мав фактичну силу тільки сотник Іван Гонта, чоловік дуже розумний. Він мав велику силу і повагу у простих козаків: це видно з того факту, що його вибрали сотником, хоч він зазнав багато панської ласки. Потоцький дуже любив Гонту і завжди виявляв свою приязнь до нього. Він подарував йому два села з людьми. Тепер, під час такої небезпеки, Потоцький пообіцяв Гонті виходити шляхетство, коли він оборонить Умань.

Гонта виступив проти Залізняка і зустрів його за 30 кілометрів від Умані, біля села Соколівки. Коли обидва війська зішлись, Залізник виїхав наперед і викликав Гонту на переговори. Розмова їх була недовга. Вернувшись з переговорів, Гонта звелів своїй міліції з'єднатися з гайдамаками. Про що говорив Гонта із Залізняком, ми можемо зміркувати по наслідках: обидва війська, з'єднавшись, вдарили на Умань, узяли її і перерізали шляхту і жидів. Через те весь цей край опинився в руках гайдамаків. Гайдамаки зараз же почали формуватись в полки. Таким чином, гайдамаччина обернулася в політичну революцію. Ні шляхта, ні польське військо нічого не можуть вдіяти із цим повстанням.

Вгамувати повстання з'явилася сила з того боку, з якого

Сотник Іван Гонта

найменше можна було сподіватися ворожих відносин. Це були російські війська, що стояли тоді в Польщі з приводу Барської конфедерації. Коли тільки гайдамацьке повстання набрало такої сили, російські війська дістали наказ: кинути боротьбу із конфедератами і придушити це повстання. Цей вчинок являється зовсім консеквентним з політичною системою російського уряду. Для нього гайдамацьке повстання було фактом більш небезпечним, ніж рух серед польської шляхти. Власне саме того часу коло запорозького кошового Кальнишевського організувався гурток людей, який виробив широкий політичний план. Ці люди думали викликати в Польщі повстання, з'єднати Правобережну Україну з Запорожжям і організувати нове гетьманство. З другого боку, в Росії бачили, що шляхта доживає свого віку, що через яких 10—20 літ можна буде що завгодно зробити з нею. Таким чином, для Росії корисніше було підтримати організм, який уже зовсім розклався, ніж допустити, щоб організувався новий організм, повний життєвої енергії.

Розправилося російське військо з гайдамаками не простим шляхом. Наблизившись до Умані і побачивши, що гайдамацькі сили дуже великі, воно заводить дружбу з гайдамацькою старшиною, закликає її до свого табору, арештовує її і віддає полякам. Гонту та інших польських підданців зараз же покарали поляки лютою смертю. Коли ж гайдамаки лишилися без головних своїх ватажків, вони неспроможні були вже вести боротьбу так, як раніше.

Дуже люто, довго і систематично вели поляки судову розправу над гайдамаками. Ту страшну помсту, яку польський уряд виконав над ними, видно з того, що чотири роки польські суди рубали голови, руки й ноги пійманим гайдамакам, котрих ловили та відшукували скрізь по Україні. При цьому всяким доносам дано широку волю. Арештованих привозили до Коденського суду. Коденські суди були уладнені на взір військових; процес відбувався хутко,

¹ Кодень — містечко біля Житомира, де стояв того часу польський генеральний штаб. — *Ред. поперед. вид.*

більше для форми. Найменша кара була шибениця, для інших уживано всяких мук, які вигадало люте кримінальне середньовічне право. Літ двадцять уже після того один мемуарист каже, що йому доводилося бачити багато людей, які мали відрізану одну ногу або руку за те тільки, що їх запідозрювали у співчуттях до гайдамаків.

Ми зупинимося ще на одному дуже цікавому, більш комічному епізоді, що завершив історію панування поляків на Україні. Двадцять літ після Коліївщини поміж самими поляками утворилася певна купка людей з ширшою культурою, що вже добре зрозуміли ненормальний стан своєї вітчизни і всіма силами взялися до останньої проби відживити Польщу. Діяльність того гурту виявилася у працях так званого чотирилітнього сейму. Але це було вже запізно, щоб відрятувати здеморалізовану шляхетчину. Під час цього сейму одна партія стояла за Росію, друга за Пруссію. На стороні першої був і король. Між іншим, він дуже необережно став лякати депутатів тим, що, як сейм не захоче прийняти протекції Росії, остання підійме селян проти панів. Шляхта стала розбирати ті слова і прийшла до переконання, що справді Росія вже почала готувати бунт селян проти шляхти. Переходячи із уст в уста та вигадка набралася певності, набралася більше і менше фантастичних подробиць, і за короткий час склалася ціла легенда про те, що російський уряд намовляє селян до бунту, організовує повстання.

Як на агентів, вказано на досить численну групу пилипонів, коробейників, що розвозили по українських селах дрібний крам російського домашнього промислу. Такі крамарі їздили вже більше як сто років, і ніхто не звертав на них уваги. Тепер помітили, що вони стають попом царицині уніатів. Пішла розмова, що вони роздають попам царицині грамоти, в яких вона закликала всіх до повстання, відбирають від попів присягу, вербують людей до бунту, роздають ножі якоїсь надзвичайної форми. Хтось вималював навіть такий ніж, і сейм посилав зразки в листах до родичів на села. В короткий час правдива паніка огорнула

чотири українських воєводства. Сейм залишив усі інші справи та взявся за розслідування нової Коліївщини. Настала широка воля для усяких доносів. Кожний жид та економ вважали себе за правдивих урядових агентів, висліджували, підслуховували, розпитували навіть малих дітей. Все те прикидалося до готової вже легенди про Гонтового сина, що мав прибути незабаром. Почалися арешти попів та селян. Пани обіцянками та муками примушують їх визнати існування якоїсь змови та свою участь у ній. Нарешті, декілька людей зловили на доносі, в якім вони наклепували на себе й на других. Так шляхта покарала кількох селян і панів, поки не переконалася, що всі підозріння були пусті, безпідставні. Цей епізод був останнім прощанням польського уряду з українською нацією.

ДВНАДЦЯТА ГЛАВА

Запорозька Січ. — Найвизначніші кошові XVII і XVIII вв.: Сірко, Гордієнко. — Перше зруйнування Запорозжя (1709 р.) — Січ в Альошках. — Нова Січ. — Кошовий Петро (1775 р.) — Друге зруйнування Січі (1775 р.) — Кальнішевський. — Бузьке військо. — Чорноморці. — Кубань. — Задунайська січ. — Азовські козаки. — Станиці українського козацтва між терськими козаками.

Ми переглянули історію Лівобережної і Правобережної України і бачили, що на одному і на другому боці кінчається справа ліквідацією тих форм, з яких складається історія козащини. Тепер нам лишається сказати кілька слів про останки козащини, що доживала свого віку вже при інших формах життя на Україні.

Найдовше задержало старі народні традиції Запорозжя. Воно, як відомо, у своєму побуті найбільш виявило народний ідеал громадського, демократичного рівноправного ладу. Через те воно і мало великий вплив на весь український народ, який не міг виявити в житті свого ідеалу. Найбільшого розвитку досягло Запорозжя під час повстання Хмельницького. Останній, втішки з Чигирини, прийшов, як відомо, на Запорозжя, котре його радо прийняло і вибрало гетьманом. Перший контингент сил Хмельницького складався із запорожців. Тим-то і Україна так охоче його прийняла, і народ почав зразу прилучатися до нього. Одним словом, санкція Запорозжя становила головну підставу його популярності. Запорозжя було школою, де діставали

виховання люди, які потім ставали на Україні полковниками та старшиною. В частих бійках із турками, татарами та поляками запорозькі братчики з досвіду і практики добре виучували правила та способи військової тактики, стратегії та фортифікації свого часу. Всі полковники, сучасні Богданові Хмельницькому, пройшли таку школу на Запорозжжі. Тому що ці полковники найбільш ставали за народні права, то й не диво, що з ідеального і з практичного боку Запорозжжя в народній свідомості стояло вище, ніж що, і після Хмельницького зажило собі великої поваги на Україні.

Ми бачимо, що Запорозжжя дуже довго має вплив на гетьманську політику. В кореспонденції запорозького коша, яка почасти була невідома нам, ми знаходимо багато листів, де запорозькі братчики пишуть до гетьмана вимоги, грозять йому помстою і загальною розплатою за ті чи інші його вчинки. До нас дійшли такі листи запорожців до Юрія Хмельницького, Виговського, Дорошенка. Цей тон запорожців свідчить про те, що народ дивився на Запорозжжя як на свого проводиря.

Але ж і запорожці не були політично розвинені, а через те й не вдержалися на тій височині, на якій стояли спочатку. Критичний момент для Запорозжжя творить гетьманування Брюховецького, котрий, як ми вже вказували, ошукав запорожців. Поділяючи ніби демократичні народні думки, він добився через Запорозжжя гетьманської булави, а добившись її, він повернув зовсім у другий бік. Тих запорожців, що були при ньому, він балував чинами та маєтностями. Після того, коли український народ побачив, що і Запорозжжя може помилятися в своїх вчинках, воно втрачає для нього своє значення: авторитет Запорозжжя падає. Кожного із запорожських кандидатів на булаву народ або викидає, або приймає зовсім індиферентно, не відстоює його, і кандидатура запорожців відпадає. Так, наприклад, Суховій, чоловік дуже енергійний, не міг вийти на гетьмана через те, що був кандидатом Запорозжжя; на його місце вибрали Дорошенка і Ханенка.

В Переяславському трактаті про Запорозжжя не згадано, але вказано, що вся Україна входила під протекторат мос-

ковської держави, то можна було думати, що й Запорозжжя підлягало тій самій долі. І справді, Запорозжжя нібито признавало над собою московський протекторат. Із звичайною тактикою, дуже практичною, московський уряд не посилав на Запорозжжя своїх воевод, але ж завжди стежив за тим, що там діялося. Користуючись тим, що уряд не втручається у внутрішні справи, Запорозжжя живе вигідно і розвиває свою конституцію. Воно докладно усталоє свою територію, лічить усі землі, що належать до військових. Таких земель було дуже багато. Вони займали територію між Бугем, скільки її відвойовано від татар. В ті часи Запорозжжя має сталий осередок. Це була Стара Січ, де тепер село Капулівка. Територія Запорозжжя була поділена на вісім пала-нок; з військового і соціального погляду воно поділялося на курені. Їх було 38. Тими куренями орудували виборні курінні отамани. Така конституція організувалася в другій половині XVII віку.

Найбільш славетним запорозьким кошовим був Іван Сірко. Не було на Січі чоловіка більш популярного, але разом з тим не було й більш короткозорого, як він. Він відновив старі запорозькі традиції і ідеали: майже весь час все він боротьбу з татарами та турками, і в цьому вбачає найважливіше завдання Запорозжжя.

З початку XVIII в. був ще видатний отаман — Кость Гордієнко, сучасник гетьмана Мазепи. Він один серед усієї старшини найближче узяв собі до серця і зрозумів автономні вимоги Мазепи. Він бачив, що гетьман бажає дати Україні самостійність, пригорнув до нього і до самого кінця підтримував його із усім запорозьким військом. Тоді як українські козаки і посполиті покинули Мазепу, одно Запорозжжя лишилося йому вірним.

Така демонстрація не обійшлася без репресій від російського уряду. Ще не скінчилася полтавська кампанія, як Петро I послав військо зруйнувати Січ. Сильний відділ під проводом Яковлева пішов, зруйнував Стару Січ і оголосив, що Запорозжжя касується. Запорозжжам, що були під той час у шведському війську, не можна було тепер повернутись

додому. Їм доводилось дбати самим про себе. Гордієнко уклав умову із кримським ханом, і той дав запорожцям землю у своїй державі.

Таким чином, від 1709 до 1734 р. запорожці живуть на кримській території, у нинішньому Дніпровському повіті Таврійської губернії. Це так звана Січ в Альошках. Становище запорожців було тут дуже трудне; по-перше, через те, що земля була погана і вони опинилися дуже далеко від свого краю, тому не могли поповнювати своїх контингентів; по-друге, через те, що хан вимагав від них допомоги у війнах, які для запорожців не мали ніякого інтересу. Так хан посилав їх приборкувати на Кавказі інших своїх підданців, кабардинців наприклад. Через те запорожці при першій нагоді вернулися назад.

Сталось це в тридцятих роках XVIII в. під час війни Росії з Туреччиною, коли Мініх, бажаючи покористуватись готовим запорозьким військом, завів переговори з запорожцями, пообіцяв дарувати їм амністію і повернути їм усі землі, які вони мали до Петра I. Згоду укладено, і 1734 р. Запорожжя відновилось: засновано Нову Січ, на кілька кілометрів далше від Старої.

Становище Запорожжя тепер було гірше вже, ніж в XVII віці. Після Петра завдяки його реформам російська держава зміцніла, і тепер Запорожжю не можна вже було користуватися такою свободою, яку воно мало раніше. Запорожжя віддано під уряд київського генерал-губернатора, котрий мусив контролювати його і стежити за тим, що там діялося. За цей період існування Нової Січі (1734—1775 рр.) головну рису в житті запорожців становлять відносини запорожців до гайдамаччини. Від утисків шляхти селяни почали тікати на запорозькі степи і там організували гайдамацькі ватаги. Тим часом російський уряд вимагав від запорожців, щоб вони не сміли допомагати гайдамакам. Запорожці ніби й виганяли гайдамаків від себе, а тим часом потай були головними керівниками гайдамацьких рухів.

У другій половині XVIII в. Запорожжя доживало вже свого віку.

Справді по своїй конструкції воно було дуже ненормальне — військове братерство з того часу, коли головне завдання — вести боротьбу з турками та татарами. — усувалось, а власне через те, що з усіх сторін Запорожжя землі велика дили під кормигу Росії. До Запорожжя належала велика територія, але ж воно не колонізувало своїх земель, і в цьому його найголовніша хиба. Це зрозумів добре останній кошовий Петро Кальнишевський, чоловік дуже розвинений. Він побачив, що далі жити у такій архаїчній формі Запорожжю не можна вже було, і дуже запорожно взявся до колонізації земель. Всіх селян, що тікали на Запорожжя, він не записував до реєстру, а давав їм землі. Тепер еміграція з Польщі і України набрала ще більших розмірів. За 10 літ свого старшинування Кальнишевському довелося заселити кількесот сіл. Народ дуже охоче біг сюди через те, що землі роздавалися безплатно.

Усі поселення були під протекторатом Запорожжя. Це поселення носить сліди промислової і дуже культурної колонізації. В кожному селі коштом січового скарбу заводив Кальнишевський церкву та школу. Коли заведено в Росії земство, то його статистичні дослідження показали, що на Катеринославщині за часів Запорожжя шкіль було втричі більше, ніж тоді. Російська політика не могла допустити такого розвитку Запорожжя. Уряд сам став заводити колонії на землях, які запорожці вважали за свою власність. Кальнишевський бачив, що уряд утворив сербські і слов'янські колонії біля Єлисаветграда, а за ними німецькі. В цім він угадував смерть для Запорожжя, добре розуміючи, що чим далі, тим більше землі буде російський уряд відіймати у запорожців і віддавати своїм колоністам. Тоді Кальнишевський попробував нових комбінацій, а власне — скористуватись сучасною Коліївщиною. Він думав, що від Польщі, держави під той час зовсім безсильної, дуже легко буде відділити Правобережну Україну. Тоді із Запорожжя і України можна було б утворити цілком самостійну державу.

Але ж російський уряд зрозумів його плани. Російські розвідники, доглядавши, до чого йде, донесли про це

київському генерал-губернаторові Румянцеву. Наслідком цього було те, що російські війська, які стояли того часу в Польщі, зараз же покинули боротьбу із конфедератами і почали придушувати Коліївщину. Після того уряд вирішив зруйнувати Запорозжя. Довелося тільки відтягнути розправу на кілька літ, поки Москва не справилася з власними непорядками, — з Пугачовським бунтом та турецькою війною. Через сім років проти Запорозжя виряджено корпус під проводом генерала Текеллі, родом Угра. Він оточив Запорозжя військом і викликав запорозьку старшину нібито на раду. Старшина, нічого не почувачучи, поїхала, та більше вже не вернулася. Її одвезено до Петербурга, звідти без суду порозсилано її по Сибіру в Якутську та Іркутську області, а Кальнишевського заслано у Соловецький монастир, тогочасну політичну тюрму. Тут він 26 років (1775-1801 рр.) просидів у зробленій у стіні халабуді, яка мала чотири кроки вдовж і два вишир. Випустили його тільки після маніфесту Олександра I, але ж він не захотів уже вертатись і незабаром помер там, постригшися в ченці.

Після царського указу Запорозжя скасовано, а запорозцям дано на волю одно з двох: вертатись додому або вступати у кінні полки пікінерів. Так частина їх і зробила. Друга частина, не бажаючи покорятись волі уряду, не розійшлася, а, випросившись нібито на рибальство, пішла на Лиман, а звідти втекла в Туреччину. Тут ці запорозці заявили султанові, що бажають жити під його владою. Султан вдовольнив їх просьбу і дав їм землі в Добруджі, де вони і заснували нову Січ (Зидунайська Січ).

Від того часу, як скасовано Запорозжя, проминуло небагато часу, коли запорозьке військо знову стало потрібним російському урядові. Потьомкін побачив, що трудно вести боротьбу з турками без людей, які добре знають південні степи і способи, як вести боротьбу з турками та татарами. Для того, задумавши відновити запорозьке військо, він об'явив про це указ, і зараз же з'явилася сила охочого люду. Вони зв'язали Бузьке козацьке військо (1787 р.). Зналося воно так через те, що одержало для поселення не старі

запорозькі землі, які тоді пороздаровував російський уряд, а землі між Дністром і Бугом. Під час цієї турецької війни відвойовано новий шмат земель, так званий очаківський пашалик. Ці землі пообіцяно новосформованому війську. Та хоч Бузьке військо принесло велику користь Росії у тій війні, взяло фортеці Кінбурн, Хаджибей і т.ін., затримавшись довго на бузькій території йому не довелося. Скоро в Петербурзі почули, що завойовано очаківський пашалик, зараз же придворні почали випрошувати собі у цариці там землі. Таким чином, Потьомкін опинився в трудному становищі, пообіцявши раніше ці землі козакам. Тоді він випросив для козаків інші землі, відвойовані у кримських ханів, між річками Єю і Кубанню, на східному березі Азовського моря. Це так звана кубанська земля (1793 р.) і згодилися на цю пропозицію, оселилися там козаків, які в стали відомі під назвою чорноморських козаків. У них виробилися зовсім нові способи життя. Замість курсів козаки поділилися на станиці, себто села, в яких стали жити вже вкупі зі своїми сім'ями. У своєму внутрішньому житті вони залишили військовий лад і обов'язалися тільки давати певний контингент на війну.

Оскільки цей устрій був приємний народові, відомо з того, як швидко збільшувалося число чорноморців. За першого кошового Головатого їх було 6000 чоловік, а після того їх число дійшло до 200 тисяч.

Такий приріст не міг бути нормальним. Він був результатом того, що на Чорномор'я стали тікати кріпаки з усієї України. Чим далі, тим більше скорочувалася крайова автономія: отамана і всю старшину не вибирали, а став їх незабаром іменувати уряд. З початку царювання Олександра II в Чорноморському війську проведено великі зміни. Після указу з 1864 р. велено злитися в одну одиницю чорноморському війську і лінійному козацькому війську, складеному з великоросів, що жили на сході від Чорномор'я. З'єднаним військам надано загальне ім'я Кубанського війська.

Вернемося до тих запорожців, що оселилися за Дунаєм і дістали від турецького уряду землі на Добруджі. Тут вони мали дуже неспокійних сусідів. Це були так звані некрасовці, російські козаки-розкольники, що втекли туди з Донської землі ще за часів Петра I через релігійні утиски. Запорожці не могли зжитись з ними через те, що некрасовці вважали всю Добрудзьку територію своєю власністю. Тоді запорожці попробували ще раз перемінити оселю. Послухавшись австрійських агентів, вони ввійшли у зносини із австрійським цісарем Йосифом II (1785 р.), і той згодився дати їм землі на військовій границі, яку заводив того часу уряд, щоб захистити державу від турецьких нападів. На цій границі поселив уряд сербів, босняків, румунів, а тепер дав землі і запорожцям у двох провінціях — Бакча і Банат, де Тиса вливається в Дунай. Але ж запорожці не могли витримати суворого австрійського режиму, дріб'язкового контролю над усім своїм життям, і 1811—1812 рр. вони знову повернули до Добруджі.

Турецький уряд не утискав їх, і вони знову заснували Січ із виборною старшиною. Це так зване Задунайське військо все збільшувалося втікачами з України. Таким чином, козаки заселили тут багато сіл, які прозвали турки козацьким раєм. 1828 року, під час великої війни царя Миколи I із турками, російська армія зайняла Добруджу в той час, коли задунайських козаків викликав турецький уряд на службу до Царгорода і на місці лишилося їх не більш як 500 чоловік. Кошовий отаман Гладкий прийшов із цією рештою до російського табору, приніс покуту, а цим козакам дозволено повернути до Росії. Тут їм дали землю коло Ростова-на-Дону, і вони склали так зване Азовське військо.

З тими козаками, що лишилися в Добруджі, турецький уряд обійшовся дуже суворо. За зраду старшини військову організацію їх скасовано, і дотепер вони живуть ще там по селах, тільки не користуючись уже давніми привілеями.

З Азовським військом трапилось те ж саме, що й з Чорноморським. За короткий час воно розрослося на кілька

Чорноморський козак з перших часів

десятиків тисяч чоловік завдяки тому, що до нього багато перебігло народу з України. На початку царювання Олександра II військо це скасовано, а станиці його переведено на східний берег Чорного моря. Там ці козаки дістали оселі між Анапою і Сухум-Кале.

Є ще третє козацьке військо, дуже оригінальне, засноване далеко пізніше, зовсім не залежно від Запорожжя.

З давніх часів область Терека на Кавказі переповнена козаками. Ще в XVI в. багато рязанських козаків стало тікати на південь, коли Москва заволоділа Рязанським князівством. Ці козаки довго десь пропадали по степах, і тільки в XVI в., коли Росія почала завоювати Кавказ, знайшли їх на кабардинській землі. Це так звані Гребенські козаки. Окрім них там живуть іще Кізлярські і Моздокські козаки, але ж західний кут Терської області, а власне Владикавказький округ, займають козаки українського походження, які попали туди ось з якого приводу.

1831 р. під час польського повстання московський уряд звелів сформувати два козацьких полки з полтавців та з чернігівців. Коли полки ці повернули після того, як повстання втихомирено, малоросійський генерал-губернатор, князь Ремнін, не відпустив їх додому, а держав при собі, часто наглядав за ними, муштрував їх і любив слухати їх пісень. За царювання Миколи I на цього генерал-губернатора дивились як на чоловіка, що придбав собі великі симпатії в українців, і вважали його мало не за сепаратиста, тим більше, що він був онуком останнього гетьмана Розумовського. З приводу того, що він не розпускав цих полків, на нього зроблено донос цареві, що ніби він хоче зробитись гетьманом.

В Стародубі явився від царя флігель-ад'ютант, заарештував генерал-губернатора, а козаків цих зараз же відправлено на Кавказ на війну з черкесами. Через кілька літ ці козаки просили дозволу повернути додому, але ж їм звеліли там лишитись і завести свої оселі. На ці оселі прийшов указ дати стільки землі, скільки козаки самі захотять. Усі козаки були нежонаті, бо пішли в військову службу

зовсім молодими ще парубками. Через те вони відповіли урядові, що їм трудно селитись, не маючи сім'ї. Тоді уряд звелів по числу козаків зробити набір дівчат серед державних хліборобів Полтавської і Чернігівської губерній. Дівчат пригнано на Кавказ, і козаки з ними передружилися. З того і повстали українські станиці серед терського війська.

Таким чином, народні пісні і оповідання про дівочий набір — не легенди, а мають правдиву історичну підставу.

ВИСНОВКИ

*Що таке національність. — Етнографічна національність.
— Відродження України в XIX в. — Висновки на майбутнє*

Під кінець вважаю не зайвим сказати кілька слів про новітню історію України, про період відродження української національності. Я не буду зупинятись на фактах — вони всім відомі: зроблю тільки коротку характеристику цього періоду.

У всесвітній історії XVIII віку характерну рису становить відродження народів, які були до того часу загнані, пригнічені, а тепер почули право на своє національне життя. Немає такого кутка в Європі, де б не підіймались пригнічені народи, дбаючи про те, щоб розвинути свою самосвідомість і здобути собі право: жити і розвиватися по своїй волі.

Про те, що означає слово «національність», є дві діаметрально протилежні теорії. Перша теорія найбільш поширена у людей, що живуть у центральній державі, теорія французько-російська, після якої народність — це те, що становить державу. Це державно-національна теорія. Друга теорія, якої дотримуються переважно німецькі, англійські, італійські вчені, — так звана етнографічна. Вона стверджує те, що всяка група людей, яка складає один тип, творить націю. Таким чином, по цій теорії національність виробляється самою природою, а не державою.

Дуже рідко трапляється так, щоб етнографічні межі схо-

дилися з державними. Серед усіх європейських держав можемо вказати тільки на три таких приклади: Португалія, Скандинавські держави, Голландія. В інших державах бачимо дві появи. Часто трапляється так, що національність розпадається на декілька держав. Ті частини нації живуть зовсім окремим життям, але ж не гублять своєї національної єдності. Так, наприклад, італійці донедавна розпадалися на вісім держав, німецький народ розпадався на 38, тепер на дві, а все ж вони не згубили національної єдності. Ще частіше трапляється так, що в одній державі живе кілька національностей. Тут одна національність становить, звичайно, більшість і, користуючись з цього, дбає про те, щоб привподобити до себе народності менш численні. Так у Австрії ми зустрічаємо конгломерат 15 або 16 народних типів. Коли поглянемо на Росію, то, не перебільшуючи, можемо сказати, що у ній живе майже 150 окремих народностей. На одному Кавказі живе їх до 40. Таким чином, найчастіше межі етнографічні і державні не сходяться.

Нам доведеться говорити тільки про етнографічну національність, бо, само собою зрозуміло, в національному відродженні мова йде не про відродження державної нації, а етнографічної. Міститься це відродження ось у чому. Кожна етнографічна одиниця вимагає, щоб їй дали право на існування власної культури, щоб у державному законодавстві забезпечено їй усі права та потреби. З цього погляду і ведуть боротьбу всі народності. Такий рух на заході Європи спостерігаємо ми у провансальців, у басків, італійців і т.д. Не будемо говорити про Західну Європу, а звернемо увагу тільки на слов'янщину. Тут справу культурного відродження розпочали чехи, від них перейшла вона й до других слов'ян і скрізь мала таку саму форму. Спочатку заходяться коло цього поодинокі люди, дедалі круг їх ресте, вони починають згруповуватися, нарешті, пристає до них і народна маса, а після того вони вже й добиваються прав на самостійне культурне життя. Всі ці стадії, принаймні перші, переходить і Україна. Рух також починається від поодиноких людей. З одного боку, в Полтаві, в кінці XVIII в. почи-

нає такий рух Котляревський, котрий перший у своїх творах звертається до народу на рідній мові. Дедалі все більш талановитих людей примикає до цього руху. В 30-х роках ХХ в. збирається вже коло Квітки-Основ'яненка ціла група людей-націоналістів у Харкові, де був на той час осередок культурного життя України. Разом з тим з'являється менша купка і в Ніжині, коло Гребінки. Далі, 1847 року, засновується вже в Києві Кирило-Мефодіївське братство. Це перша група людей, яка крім культурних завдань мала й політичний напрям, виражений, правда, дуже слабо і неясно.

Як відомо, все це зустрічає перепони з боку державних органів, котрі думають, що цей рух загрожує існуванню держави.

Разом із рухом на Україні, трохи тільки пізніше, з'являється такий самий рух і в Галичині. Починає його купка людей з Маркіяном Шашкевичем на чолі, яка в тридцятих роках видає на рідній мові «Дністрову Русалку». Трохи пізніше, коли обставини покращали, до них прилучається і народний рух. Австрійський загальний рух 1848 р., хоч і дуже слабо, а все ж таки відгукнувся і на русинах. Введення в державі конституційного ладу відкрило можливість і нашим землякам вести боротьбу за свої національні права; і від науки і самопізнання їх залежатиме те, чи раніше, чи пізніше вони візьмуть своє.

Без жодного сумніву і на здобуття національних прав пізніше трапиться, але в міру того, як національна свідомість буде ширитися в маси, і тут будуть забезпечені народові права культурно-національного життя. Уряд тоді зрозуміє свою помилку, що не можна жодними силами змінити типу людини, ні фізичного, ні морального. Коли ми тепер і стрічаємо перепони¹, то на них треба дивитись як на історичне пережиття. Народ може від сильних утисків

змінити зверхні ознаки своєї національності, але ніколи не змінить ознак внутрішніх, духовних. Ірландці у цьому можуть служити найкращим зразком: це справжні мученики за свою національність. Серед національної боротьби ірландців з англічанами траплялися такі факти, що за тримання у себе вчителя-ірландця або ірландського попа засуджували англійця на смерть. І чого ж англійці домоглися, промучивши ірландців мало не 700 років? Тільки того, що три чверті ірландців перемінили свою мову на англійську. Зате вони нажили в ірландцях непримиренних ворогів, а національний тип ірландця і без цієї зверхньої ознаки лишився той самий. Таким чином, великою помилкою буде думати, що національність залежить виключно від мови: національність охоплює всі функції душі людської.

¹ Автор має на думці всі утиски російського уряду над українським народним рухом, а передусім царський указ з 1876 р. (lex Juzefowicza), яким заборонено українську літературу в межах Росії. Що авторова правда — показують події нинішніх часів, коли вже впало потроху в Росії кайдани з українського слова. — *Ред. поперед. вид.*

ЗМІСТ

Про життя та діяльність Володимира Антоновича	5
Вступне слово автора	11
ПРО КОЗАЦЬКІ ЧАСИ НА УКРАЇНІ	
Перша глава. Спроби вчених вияснити родовід козащини. — Козаки — стан місцевий. — Т. зв. служба за часів великого князя Литовського. — Перші історичні звістки про козаків. — Перші козацькі ватажки	17
Друга глава. Початок Запорозької Січі. — Становище вільних хліборобів за великого князівства Литовського. — Становище козаків по Люблінській унії. — Т. зв. Баторієва реформа. — Зростання Запорозької Січі. — Перші козацькі реакції: повстання Косинського і бунт Наливайка. — Церковна унія (1569—1596 рр.)	24
Третя глава. Причини невдоволення на Україні. — Напади козаків на Туреччину. — Сагайдачний і його походи. — Військові конфедерації в Польщі. — Участь Сагайдачного у московській війні. — Турецька війна. — Обновлення православної ієрархії на Україні. — Сагайдачний — гетьман. — Хотинська баталія і смерть Конашевича. — Жмайло. — Куруківська умова (1625 р.)	35
Четверта глава. Помилки польського уряду щодо козаків. — Гетьман Михайло Дорошенко. — Гетьман Тарас Федорович-Гришко. — Гетьман Іван Петражицький-Кулака. — Митрополит Петро Могила і видання релігійної свободи. — Сулима, зруйнування Кодак. — Повстання гетьмана Павла Бута-Павлюка. — Острианин і Гуня (1638 р.)	51
П'ята глава. Характеристика української шляхти XVII віку. — Становище українського народу перед повстанням Хмельницького. — Гетьман Богдан Хмельницький. — Жовті Води, Корсунь, постій під Білою Церквою, універсали Хмельницького	61

Шоста глава. Розправи козаків над шляхтою, міщанами та жидами. — Пилява. — Замость. — Обрання Яна Казимира польським королем. — Хмельницький у Києві. — Політичні напрями на Україні. — Польські послани в Переяславі	73
Сьома глава. Збараж. — Зборівська умова. — Невдоволені на Україні. — Спілка Хмельницького з Липулом. — Друга війна з Польщею. — Берестечко. — Білоцерківська умова. — Батіг. — Жванець. — Переяславська умова. — Смерть Хмельницького	83
Восьма глава. Загальна картина України в часах Руїни. — Гетьман Виговський і Гадяцька умова. — Брюховецький. — Гетьман Петро Дорошенко. — Тетеря. — Еміграція на Слобідську Україну. — Андрусівський мир. — Гетьман Самійлович (1657—1687 рр.)	93
Дев'ята глава. Гетьманування Івана Мазепи. — Його політика. — Дбайливість про освіту. — Народні реакції за Мазепи: Палій, Петрик. — Полтавська кампанія. — Утиски уряду після Полтавської битви. — Гетьман Скоропадський. — Павло Полуботок. — Малоросійська колегія. — Гетьман Данило Апостол. — Малоросійське правління. — Гетьман Кирило Розумовський. — Упадок автономії України (1764 р.)	103
Десята глава. Державний лад на гетьманщині. Гетьман. — Ради і вибори гетьмана. — Атрибути гетьманської влади. — Доходи гетьмана. — Генеральна старшина: обозний, писар, судді, осавули, хорунжий, бунчужний, підскарбій. — Полки. — Полковник і полкова старшина. — Сотні і сотенна старшина. — Суспільні стани на Україні. — Козаки, посполиті, підсудки, міщани. — Магдебурзькі міста. — Шляхтичі	117
Одинадцята глава. Колонізація Правобережжя. — Слободи. — Гайдамаки. — Гайдамацький рух у 1734 р. — Надворна міліція. — Гайдамацька справа в 1750 р. — Коліївщина: Залізник і Гонти. — Кодеські суди. — Відгомін гайдамаччини за чотирнадцятирічного сейму	128
Дванадцята глава. Запорозька Січ. — Найвизначніші кошові XVII і XVIII вв.: Сірко, Гордієнко. — Перше зруйнування Запорозжя (1709 р.). — Січ в Альошках. — Нова Січ. — Кошовий Петро Калнишевський. — Друге зруйнування Січі (1775 р.). — Задунайська Січ. — Бузьке військо. — Чорноморці. — Кубанське військо. — Запорозжці в Банаті. — Азовські козаки. — Становище українського козацтва між терськими козаками	139
Висновки. Що таке національність. — Етнографічна національність. — Відродження України в XIX в. — Висновки на майбутнє	152

Книжный архив

АНТОНОВИЧ Владимир

Краткая история Козаччины

С иллюстрациями и картой Украины

(На украинском языке)

Киев
Издательство «Україна»
1991

Редактор О. М. Муравйова
Художні редактори В. П. Мариняк, Б. О. Прокопенко
Технічний редактор З. С. Онищук
Коректор З. І. Скапінкер

Антонович В.

A72 Коротка історія Козаччини. — К.: Україна,
1991. — 158 с., іл. — (Книжковий архів).

ISBN 5-319-01016-8

«Коротка історія Козаччини» — оригінальний, самобутній твір визначного українського історика В.Б.Антоновича (1834—1908 рр.). Книга створена на багатому фактичному матеріалі, надзвичайно захоплююча. На її сторінках оживає сива давнина — історія славного козацтва, Запорозької Січі, що була душою визвольної боротьби українського народу у XVI—XVII століттях.

Розрахована на широке коло читачів.

A 0503020902 — 147
M201 (04) — 91 B3—18—2—91

ББК 63.3(2Ук)4

ИБ № 6069

Здано до набору 01.08.91. Підписано до друку 30.09.91. Формат 70×100/32.

Папір офсетний Гарнітура Таймс. Друк офсетний. Ум. друк.
арк. 6,45. Ум. фарб.-відб. 6,45. Обл.-вид. арк. 7,07. Тираж 50 000 пр.
I з-д (1—15 000) пр. Зам. 1—163. Ціна 6 крб.

Ордена Трудового Червоного Прапора видавництво «Україна».
254025, Київ-25, вул. Десятинна, 4/6.

Електронний набір та верстка здійснені Редакційно-видавничим
відділом Виробничо-комерційної фірми «САВЕГА»

Київська книжкова фабрика «Жовтень». 254655, МСП, Київ-53, Артема, 25.